

מדינת ישראל

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית

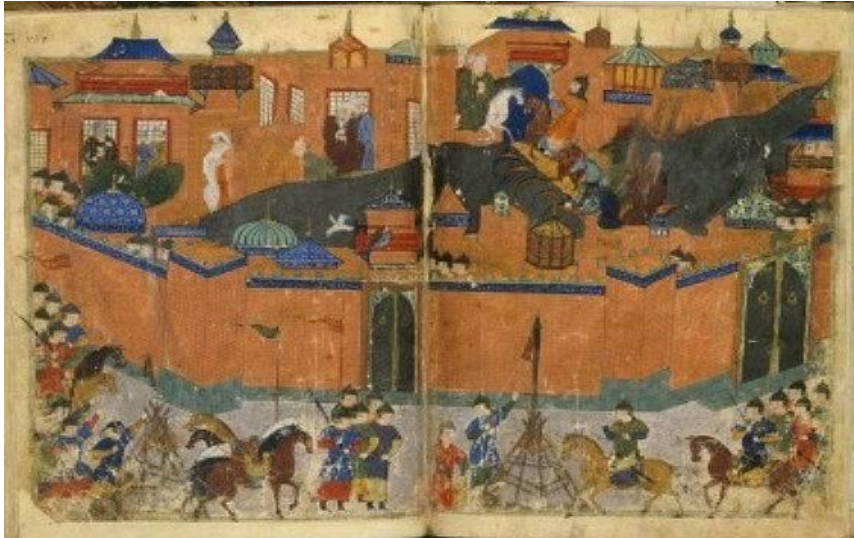
אגף המפמ"רים

הפיקוח על הוראת היסטוריה

מדריך להוראת נושא- הלימוד:

"ערים וקהילות בימי- הביניים"

כתבה: ד"ר אהובה שלר

דגשים ומטרות במדריך להוראת הנושא: "ערים וקהילות"

נושא הלימוד "ערים וקהילות" – עוסק בחיי היהודים בעיר בימי- הביניים. העיר הנוצרית והעיר המוסלמית שימשו מרחב פעולה גיאוגרפי, חברתי, כלכלי ותרבותי שבו עוצבו חיי היהודים. היהודים היו מאורגנים בתקופה זאת בקהילות ומפוזרים על פני אסיה, אירופה ואפריקה. מצד אחד הם ניהלו אורח חיים דתי שונה מזה של שכניהם ומצד שני היו מעורבים בהיסטוריה ובתרבות של סביבתם באורח כמעט מלא.

מציאות זאת יצרה בעיה קיומית עבור היהודים בימי- הביניים: "כיצד לשמר את עצמם כחברה המיוחדת בדתה ובמנהגיה, ולצאת מתקופת הגלות כפי שנכנסו אליה - עם יהודי"? שני הקשיים העיקריים עימם התמודדו היהודים היו: האחד, דרך הניהול של אורחות החיים של חברה יהודית מפוצלת ומפוזרת ללא מרכז שלטוני- הנהגתי אחד; והשני, החברה היהודית למרות היותה שונה בדתה ובאורחות חייה מסביבתה נחשפה להשפעות מכריעות מצד החברה הסובבת, הדבר חייב את הקהילה היהודית לפתח מנגנוני הגנה והישרדות כדי לשמר את עצמה כנגד סביבתה.

המדריך להוראת "ערים וקהילות", שלפניכם, נכתב בעקבות השתלמות, שהתקיימה בשנה"ל תש"ע מטעם הפיקוח להוראת ההיסטוריה ומט"ח. כתיבת המדריך נבעה מהרצון להענות לבקשות מורים המלמדים את הנושא למקד את השאלות המרכזיות להוראה ולהרחיב במספר נושאים, שלא זכו להרחבה בספר הלימוד. מטרתו המרכזית של המדריך היא לסייע **למורים** בתכנון יחידות ההוראה בנוסף לספר הלימוד "ערים וקהילות", (מט"ח, 2008).

במדריך מופיעות **השאלות המרכזיות** לדיון בכל אחד מנושאי הלימוד, ולצידן **הרחבה והסבר של חלק ממוקדי הלימוד** (המופיעים באותיות מודגשות). כמו כן מצויינים **קטעי מקור מרכזיים** להוראת הנושאים, ומובאות המלצות לקטעי מקור נוספים. המדריך מכיל **הצעות לארגון החומר והצעות דידקטיות** להוראתו, **רשימה ביבליוגרפית פונקציונאלית** לקריאה נוספת, וכן המלצות על ספרי קריאה וסרט העוסקים בנושאי הלימוד. חומרים נוספים: מצגות, קטעי מקור שאינם מופיעים בספר, ניתן למצוא באתר המפמ"ר להיסטוריה, בתפריט: ההצעות דידקטיות, עזרי הוראה

http://cms.education.gov.il/educationcms/units/mazkirut_pedagogit/history/

אנו מקווים כי המדריך יתרום להוראה משמעותית של אחת מהתקופות המעצבות והמרתקות בתולדות עם- ישראל.

תוכן העניינים

עמודים

העיר בעולם המוסלמי

1. הגורמים שסייעו לייסודן של ערים חדשות ולחיזוקן של ערים קיימות באימפריה מוסלמית...4
2. דפוסי הקמה של ערים חדשות והתפתחותן של ערים קיימות באימפריה המוסלמית5
3. מבנה העיר המוסלמית, מוסדותיה המרכזיים, תושבי העיר: מעמד המשפטי ודפוסי המגורים.....5

הקהילה היהודית בעיר המוסלמית

1. המעמד המשפטי של היהודים בערים המוסלמיות.....6
2. העיסוקים הכלכליים של היהודים בערים המוסלמיות.....7
3. מאפייני הקהילה היהודית, ההנהגה העצמית ומוסדותיה בעולם המוסלמי.....10

העיר באירופה הנוצרית

1. הגורמים שסייעו לייסודן של ערים חדשות ולחיזוקן של ערים קיימות באירופה הנוצרית בימה"ב.....12
2. דפוסי הקמה של ערים חדשות והתפתחותן של ערים קיימות באירופה הנוצרית.....15
3. היחסים בין תושבי העיר לבין השלטון: המאבק של תושבי העיר להשגת חירויות, הדפוסים השונים של מתן חירויות על ידי השליטים במקומות השונים.....16
4. המבנה החברתי העיר: ניידות חברתית, משמעות המושג 'אזרח חופשי', מעמד הנשים בעיר.....17
5. המבנה הפיסי של העיר באירופה הנוצרית: מרחבים ציבוריים מול מרחבים פרטיים.....18
6. העיר כמרכז תרבותי-חינוכי (אוניברסיטאות).....19
7. העיר כמרכז כלכלי (גילדות, שווקים, ירידים, בנקים).....22

הקהילה היהודית בעיר הנוצרית

1. המעמד המשפטי של היהודים בערים הנוצריות.....26
2. הדמיון והשוני בין הקהילה היהודית לקורפורציות אחרות שהתקיימו בערים.....29
3. מאפייני ההנהגה של הקהילה היהודית באירופה הנוצרית;מבנה ההנהגה, סמכויותיה ואמצעי האכיפה שהיו בידיה.....31

- 33.....**העיר בגדד כעיר מדגימה**
- 40.....**הקהילה היהודית בבגדד**
- 47.....**העיר פראג כעיר מדגימה**
- 51.....**הקהילה היהודית בפראג**

תכנון הוראת הפרק: "ערים וקהילות"

 עיר מדגימה- פראג	 עיר מדגימה- בגדד
העיר בעולם המוסלמי 6 ש'	העיר בעולם המוסלמי 6 ש'
הקהילה היהודית בעיר המוסלמית 5 ש'	הקהילה היהודית בעיר המוסלמית 5 ש'
העיר נוצרית באירופה הנוצרית 9 ש'	העיר באירופה הנוצרית 9 ש'
הקהילה היהודית בעיר הנוצרית 4 ש'	הקהילה היהודית בעיר הנוצרית 4 ש'
עיר מדגימה פראג 7 ש'	עיר מדגימה:בגדד 7 ש'
הקהילה היהודית בפראג 9 ש'	הקהילה היהודית בבגדד 9 ש'
סה"כ 40 ש'	סה"כ 40 ש'

העיר בעולם המוסלמי¹

1. הגורמים שסייעו לייסודן של ערים חדשות ולחיזוקן של ערים קיימות באימפריה המוסלמית (2 שיעורים)

2. דפוסי הקמה של ערים חדשות והתפתחותן של ערים קיימות באימפריה המוסלמית (2 שיעורים)

על מנת להבין את העולם המוסלמי של ימה"ב הטבוע בחותם האיסלאם, מומלץ לפתוח את הדיון בנושא בהתייחסות לזמן, למקום ולראשיתו של האיסלאם ולעיקריו- "עמודי האסלאם". ניתן להציג את הזמן והמקום הנדונים ביחידה, בעזרת מפה מס' 9: "התפשטות האסלאם" בעמוד 30 בספר הלימוד.

"על אף העדר מעמד משפטי מיוחד של הערים, נודע להן בחברה ובתרבות המוסלמית תפקיד בולט ומיוחד, ומן הראוי לדון בייחודן של הערים מכל הבחינות"². אבותיהם של המוסלמים היו בדווים, אך הצאצאים הפכו לעירוניים והניחו את עבודת האדמה לתושבי הארצות הכבושות. הערים החדשות צמחו מתוך מחנות צבא והפכו למרכזים תוססים, ובחלקן אף למטרופולין (בגדאד של בני עבס, או פס). מספר הערים המוסלמיות וגודלן עלה במידה רבה על מספרן וגודלן של הערים באירופה בימי הביניים.

1. מהם הגורמים להקמתן ולהתפתחותן של ערים?

- **העיר מעוגנת במסורת המוסלמית**- תהליך העיור ליווה את עליית האסלאם בהתפשטותו המוקדמת (מוחמד היה סוחר עירוני, ההג'רה, המהווה אירוע דתי מכונן באסלאם, מציינת את הבריחה ממכה לאל- מדינה, כלומר מעבר מעיר לעיר).
- **היבטים פוליטיים**- העיר שימשה בסיס לשלטון הח'ליפים או השושלות המקומיות וחלק מן הערים אף הוקמו ביוזמת השליטים.

¹ יש ללמד נושא זה גם לפי הספר 'מעיל תשבץ'— מפגש התרבויות בין יהדות לאסלאם בימי הביניים, בעריכת ד"ר מרים פרנקל, הוצאת מעלות, ירושלים, תשס"ח, עמ' 23-31.

² קלווד כאהן, האיסלאם מלידתו עד תחילת האימפריה העות'מאנית, דביר, 1995, עמ' 169.

- **היבטים כלכליים** - התפתחות המסחר בחופי הים - התיכון והאוקיינוס ההודי, במסגרת יחידה כלכלית גדולה - הח'ליפות המוסלמית - תרמה לעליית המעמד הבינוני ולהתפתחות הערים.
- **היבטים פוליטיים-דתיים** - העיר שימשה גורם להתפשטות האיסלאם ולהעמקת הלגיטימציה לשלטונו של הח'ליף.

2. כיצד הוקמו או התפתחו הערים באימפריה המוסלמית? (דפוסי הקמה והתפתחות של ערים)
 העיר האסלאמית המוקדמת היתה יישוב קדם-איסלאמי מסופח, או בנייה חדשה. הערים החדשות, שנקראו אמצאר, החלו כמחנות צבאיים שנהפכו במהרה לערים של ממש.

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 30-31, 33.
- ב. אפרת אלישע, גיאוגרפיה עירונית, יסודות (אחיאסף, 2002), עמ' 197-203.
- ג. כאהן, קלוד, האיסלאם מלידתו עד תחילת האימפריה העות'מאנית (דביר, 1995) עמ' 199-203.
- ד. כהן, ר. מרק, "היהודי כתושב העיר" מתוך הסהר והצלב - היהודים בימי הביניים (אוניברסיטת חיפה, כנרת, זמורה ביתן, דביר, תשס"א) עמ' 194-197. הפרק מופיע גם באתר תולדות.

3. מבנה העיר המוסלמית, מוסדותיה המרכזיים

תושבי העיר: מעמדם המשפטי ודפוסי המגורים שלהם (2 שיעורים)

בהוראת המבנה הפיסי של העיר המוסלמית יש לערוך הבחנה בין המרחבים הפרטיים לבין המרחבים הציבוריים שהתקיימו בעיר ולעמוד על מאפייניהם. לפי התפיסה האסלאמית, כדי שישוּב ייחשב לעיר עליו להיות בעל שלושה מאפיינים: מצודה מוקפת חומה, מסגד ושווקים. אם מדובר בעיר מחוז ישכון בה גם ארמון הח'ליף. המבנים שהתקיימו בעיר משקפים את היותה של העיר מרכז כלכלי, פוליטי ודתי-תרבותי.

1. מהם המאפיינים העיקריים של מבנה העיר המוסלמית?

- העיר המוסלמית מהווה יחידה שלמה, מוקפת חומה ומגדלים.
- החומות בעיר העניקו בטחון וחילקו את העיר לרבעים. כך נוצרו שכונות, רבעים, בעלי אופי ומבנה חברתי, כלכלי או דתי ייחודי.

"ערים מוסלמיות הכילו כמעט ללא יוצא מן הכלל רבעים הומוגניים מבחינה חברתית, רבעים אלה נמצאו בערים שנוצרו בידי חבורות של כפריים על ידי התיישבות קבע של שבטים שונים או על ידי הקמת מחוזות אתניים או ממשלתיים חדשים. רבעים המבוססים על ציבורים של מנהיגים פוליטיים או דתיים חשובים, כיתות דתיות, מיעוטים מוסלמים ולא מוסלמים ואיגודים מקצועיים נמצאו גם הם בערים בכל העולם המוסלמי"³.

³מתוך מרק כהן, הסהר והצלב, עמ' 195

2. מהם דפוסי המגורים של האוכלוסייה בעיר המוסלמית?
 בהוראת הנושא יש לעמוד על מבנה הבתים, חומרי הבנייה, קישוטיהם ומיקומם של הבתים כמשקפים את מעמדם הכלכלי של בעליהם, את התרבות המוסלמית.

3. אלו מוסדות התקיימו בעיר ומהם תפקידיהם?
 העיר כללה מספר מוסדות שהיוו את המרחב הציבורי. המוסדות מילאו תפקידים פוליטיים, דתיים, תפקידים חינוכיים – תרבותיים וכלכליים.

4. מהו מעמד המשפטי של התושבים המוסלמים בעיר המוסלמית?
- הקו שאפיין את החברה המוסלמית והפריד בינה לבין חברות לא-אסלאמיות היה העיקרון המשפטי על פיו בין היחיד לבין עדת המאמינים ("אומה") לא התקיימו מסגרות ביניים חברתיות, כך נשמר השוויון המעמדי בין כל המאמינים. במציאות התקיימו פערים בתוך עדת המאמינים למשל, בין אנשים חופשיים לבין עבדים ושפחות, בין מעמד הגברים למעמד הנשים ובין עניים לבין עשירים.
 - בעיני המשפט המוסלמי כל המוסלמים שווים, לכן לא התקיימה הכרה של המשפט האסלאמי בזכויות המיוחדות של תושבי הערים כפרטים או במעמד מיוחד נפרד של הערים כקיבוצים נפרדים.
 - היהודים והנוצרים הוגדרו כבעלי מעמד משפטי שונה- "בני חסות".⁴

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 32-33.
- ב. כאהן, קלוד, האסלאם מלידתו עד תחילת האימפריה העות'מאנית (דביר, 1995) עמ' 199-203.
- ג. כהן, ר. מרק, "היהודי כתושב העיר", הספר והצלב- היהודים בימי הביניים (אוניברסיטת חיפה, כנרת, זמורה ביתן, דביר, תשס"א) עמ' 194-195.

הקהילה היהודית בעיר המוסלמית

1. המעמד המשפטי של היהודים בערים המוסלמיות (2 שיעורים)⁵

1. מהו מעמד המשפטי של היהודים בערים המוסלמיות?
 היהודים והנוצרים ואחר כך גם בני דתות אחרות (כגון בני הדת הזורואסטריית) הוגדרו כ"עמי הספר"- אהל אל-כתאב- ונהנו ממעמד "בני חסות"- אהל אל-ד'ימה. כ"בני חסות" היה עליהם להכיר בעליונות האסלאם וחלה עליהם החובה לשלם מס גולגולת- ג'זיה (בעבר כשעסקו בחקלאות חל עליהם גם תשלום מס קרקע). בתמורה זכו בני -החסות בהגנה ובאפשרות לקיים אוטונומיה. ההכרה בעליונות האסלאם באה לידי ביטוי ב"תקנות עומר", המיוחסות לח'ליף השני עומר אבן אלח'טאב (634-644).⁶

2. מדוע הוענק המעמד המשפטי של "בני חסות" ליהודים ולנוצרים?

⁴התייחסות נרחבת יותר לנושא מופיעה בתיאור מוקד הלמידה הבא: "המעמד המשפטי של היהודים בערים המוסלמיות".
⁵ יש ללמד נושא זה גם לפי הספר 'מעיל תשבץ' – מפגש התרבויות בין יהדות לאסלאם בימי הביניים, בעריכת ד"ר מרים פרנקל (הוצאת מעלות, ירושלים, תשס"ח) עמ' 50-63.
⁶פירוט תנאי עומר מופיע במרים פרנקל (עורכת), "מעיל תשבץ" מפגש התרבויות בין יהדות לאסלאם בימי הביניים, עמ' 57.

- **מִן הַהֵיבֵט הַתִּיאולוֹגִי** המוסלמי, "עמי החסות" זכו להתגלות אלוהית, אך סטו מן הדרך הנכונה בסרובם להכיר בהתגלותו של מוחמד. הנוצרים והיהודים מחזיקים בתורות שמקורן אלוהי, גם אם שיבשו אותן במסגרת מאבקם העיקש באסלאם, לכן הם מצויים במעמד משפטי מוכר המבדיל ביניהם לבין עובדי האלילים.
- **מִן הַהֵיבֵט הפוליטי** לא ניתן לדכא אוכלוסיות שלמות, שבמקומות מסוימים אף היוו רוב. הנתינים הלא-מוסלמים אמנם לא יכלו לשמש בתפקידים פוליטיים ותפקידי פיקוד צבאיים, אך מילאו תפקידים במינהל הציבורי.
- 3. כיצד השפיע המעמד המשפטי על חייהם של היהודים בערים המוסלמיות?
- תשלום הג'יזיה, מס הגולגולת היווה נטל כלכלי על "בני החסות", אך היה זה מרכיב חשוב במערכת החסות וביטולו עלול היה לסכן את בטחונם האישי, רכושם והאוטונומיה של "בני החסות".⁷
- בזכות המעמד המשפטי יכלו היהודים, בדומה לשאר "בני החסות" לקיים אוטונומיה דתית, משפטית ופוליטית (בחירת המנהיגות). ניהול אורח-חיים על פי ההלכה היהודית, הוא ששמר על הזהות היהודית בגולה.

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 49, 86-90.
- ב. בן ששון, ח.ה., תולדות עם ישראל בימי הביניים (דביר, 1969) עמ' 34-31.
- ג. כאהן קלוד, האיסלאם מלידתו ועד תחילת האימפריה העות'ומאנית (דביר, 1995) עמ' 175-179.
- ד. פרנקל, מרים (עורכת), "מעיל תשבץ" מפגש התרבויות בין יהדות לאסלאם בימי הביניים, (האוניברסיטה העברית, תל, ירושלים תשס"ח) עמ' 63-50.
- ה. כהן, מרק ר', בצל הסהר והצלב (אוניברסיטת חיפה זמורה ביתן) 2001, עמ' 97-127.
- ו. ערים וקהילות, מדריך למורה, (מט"ח, 2008), עמ' 27-28.

2. העיסוקים הכלכליים של היהודים בערים המוסלמיות (שיעור)

מעמד המשפטי של היהודים ושגשוגה של הח'ליפות המוסלמית, שהיוותה יחידה כלכלית אחת הם שאפשרו פעילות כלכלית כמעט בלתי מוגבלת של היהודים תחת שלטון האסלאם.

1. מהם העיסוקים הכלכליים של יהודי הח'ליפות?
להלן תרשים המפרט את תחומי הפעילות של היהודים.

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 49, 86.
- ב. בן-ששון, חיים הלל, תולדות ישראל בימי הביניים (הוצאת דביר, ת"א, תשל"א) כרך שני, עמ' 17-19, 25-31.

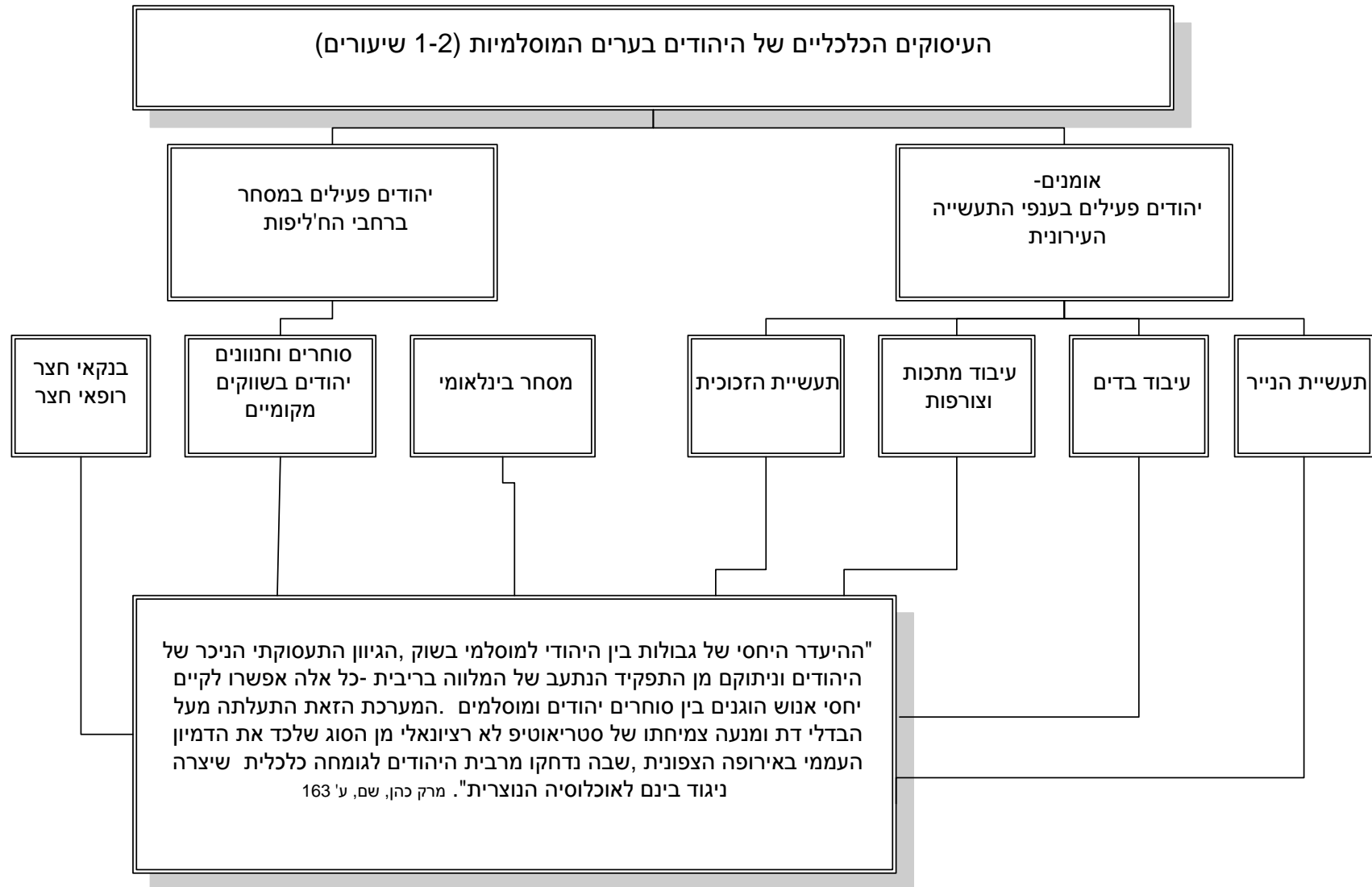
⁷ מומלץ מאד בהקשר זה להשתמש בקטע המקור "ממגילת נטירא ובניו" מעיל תשבץ עמ' 56.

- ג. כהן, מרק, ר., בצל הסהר והצלב היהודים בימי הביניים (אוניברסיטת חיפה, זמורה- ביתן, 2001) עמ' 146-165
- ד. פרנקל מרים, "על כלכלה ועסקים", בתוך מעיל תשבץ, עם ועולם, חלק שלישי, (האוניברסיטה העברית המכון למדעי היהדות, ת"ל, משרד החינוך) עמ' 90-110.
- ה. תאור יפה של פעילות מסחרית של יהודי האסלאם באירופה במאה ה-10 מופיע ברומן: יהושע, אברהם ב., מסע אל תום האלף (הקיבוץ המאוחד, 1977).

הקטע הבא לקוח מתוך הרומן מאת אברהם ב. יהושע "מסע אל תום האלף". הרומן מתאר את מסעם של הסוחר היהודי מטנג'יר, בן- עטר ושל שותפו המוסלמי, על מנת לפגוש את שותפם העסקי היהודי, אחיינו של בן עטר, אבולעפיה, שהוא נציגם המסחרי באירופה. להלן תיאור של מפגש בין שני הסוחרים היהודים לקראת ערב תשעה באב. הקטע עוסק בשילוב בין קודש לחול בין עסקי הסוחר הפורחים לבין הזהות היהודית הבאה לידי ביטוי באבל על חורבן הבית.

"...הם גם נהנים ששוב אין המוסלמי איתם, כי עתה הם רשאים לתבל את שיחם בלשון הקודש ולאמנה במלים העתיקות, ומחר, ערב תשעה באב, כשיעלה לכאן בנבנישתי בחברת מניין היהודים ששכר במיוחד לצורך התפילה והקינה על חורבן ההיכל, יוכלו לשכוח את שקיות הזהב ואת טכסיסי המיסחר, ויטלו אפר מן המדורה ויזרו על מצחם, להצטרף לאימה ולאבל הנצחיים של עמם".

3. מאפייני הקהילה היהודית, ההנהגה העצמית ומוסדותיה בעולם המוסלמי

(2 שיעורים)

בהוראת מאפייני הקהילה יש להתייחס לצרכים עליהם ענה הארגון הקהילתי ולמאפייניה העיקריים של הקהילה היהודית. בנושא ההנהגה יש להתייחס למבנה ההנהגה היהודית תחת שלטון האסלאם, דרך בחירתה וסמכויותיה.

קיומה של ח'ליפות המוסלמית בין המאות 7-10 אפשרה תקשורת בינלאומית סדירה יותר בין הקהילות היהודיות במזה"ת וצפון אפריקה. הייתה זו הפעם הראשונה מזה אלף שנה בתולדות עם ישראל, שלמעלה מתשעים אחוזים של העם היהודי, רוב מניינו של העם היהודי, חיו תחת שלטון אחד, במעמד משפטי דומה "בני חסות", הוגדרו בהגדרה דתית אחת "עמי ספר", דיברו בשפה אחת משותפת, הערבית, ונטלו חלק בעשייה התרבותית של ארצות האסלאם. מבחינה זאת מהווה התקופה, תקופה של גיבוש וקביעת דפוסי החיים של עם ישראל בגולה.

1. מדוע הוקם הארגון הקהילתי של היהודים תחת שלטון האסלאם בימי הביניים?

הקושי המרכזי שעמד בפני היהודים בגולה משלהי המאה השנייה היה שימור הזהות היהודית בגולה. מצד אחד התקיימה החברה היהודית כחברה השונה בדתה ובאורחות חייה מסביבתה; מצד שני, נחשפה החברה היהודית להשפעות הסביבה המוסלמית שהייתה בדרגת התפתחות תרבותית גבוהה. שמחה גולדין טוען כי לצורך התמודדות עם מציאות זאת השכילה החברה היהודית בימי הביניים להפעיל שלושה כלים: ארגון קהילתי יעיל, מנגנון פיקוח קבוצתי משוכלל ומנגנוני התאמה של חוקים למצבים חדשים, כל זאת מבלי להתנתק ממורשת משותפת.

2. מהם המאפיינים העיקריים של הקהילה היהודית תחת השלטון המוסלמי בימי הביניים?

ההשתייכות לקהילה היהודית הייתה לעיתים קרובות השתייכות וולונטרית, מאחר שבפני חברה עמדה האפשרות לעבור לקבוצה האחרת, הקבוצה המוסלמית. "האמצעים השלטוניים המקובלים כדי לכפות את רצון הקבוצה על חברה היו תלויים ברצונם הטוב של חברי הקבוצה. החברה המוסלמית ... העניקה לקבוצות היהודיות מידה ניכרת של אוטונומיה פנימית, אולם שללה ממנה את היכולת לכפייה מעשית. הקבוצה היהודית גם נזהרה מאוד מלהסתייע במכשירי אכיפה ופיקוח של החברה הסובבת כדי לציית להחלטותיה. ... בעיקר משום שחששה כי פנייה אליהם לעזרה עלולה להיתפס כהכרה בחולשה, או גרוע מכך - פתיחת פתח להתערבות קבועה"⁸. על מנת להתמודד עם קושי פיתחו היהודים מספר כלים:

- חיזוק מערכות שלטוניות הקשורות לחינוך- מערכות אלו האחראיות על העברת ערכים, הדגשת השונות והייחוד היהודי, היוו כלי לחיזוק הסולידריות היהודית, לעיצוב ולייצוב מערכת היחסים שבין חברי הקהילה היהודית.

⁸ בהקשר זה ראה את מאמרו של שמחה גולדין "תהליכים מרכזיים בחיי היהודים בימי הביניים", אתר תולדות.

• **התקנת תקנות כאמצעי לפיקוח חברתי** - חיי הקהילה נוהלו על-פי אוסף חוקים מוכרים ומחייבים, המבוססים ברובם על תקדימים תלמודיים. לצדם פיתחה הקבוצה היהודית מערכת נוספת של צווים או תקנות, שמטרתה הייתה התמודדות עם מצבים חדשים או עם פרצות במערכת החוקית המוסכמת שעלולים היו לערער את יציבות המבנה הקבוצתי. גם תחושות תסכול או חוסר צדק שחשו חברי הקבוצה עלולים היו לגרום לערעור המבנה החברתי. התקנת התקנות לא הייתה חקיקה במובן המקובל, אלא יצירת אמצעים לפיקוח חברתי ולשמירה על הסולידריות של חברי הקבוצה, בני הקהילה.

3. מי הם מנהיגי העם בתקופה זאת? מהם תחומי פעילותם וסמכויותיהם?⁹

על פי מנחם בן ששון, שולחן ההנהגה היהודית המרכזית נשען על שלוש רגליים: ראשי הישיבות, ראשי הגולה ומקורבי השלטון (למשל בנקאי החצר). אף שהכול ידעו כי מקורבי השלטון הם המשפיעים, המוציאים והמביאים את צורכי הציבור ומנהיגיו, הם לא עמדו בחזית הייצוגית של ההנהגה הקדושה של המרכזים. הם לא פנו באיגרות אל בני הקהילות, אל אנשי הרשות ואל בני התפוצות שמחוצה לה, בבקשות לסיוע, לנקיטת עמדה במאבק או בהודעות של שגרה על מעשיהם, כדרך שעשו זאת ראשי הרשויות.

4. כיצד נקבעה ההנהגה?

- דרך המינוי של ראשי ההנהגה מבטאת את הכרתו העקרונית של השלטון המוסלמי באוטונומיה הדתית והחברתית ממנה נהנו "עמי הספר".
- המינוי היה פרי החלטה של עדת המיעוט, שהובאה לידיעת השליט באמצעות מקורבים אליו מבני העדה. השליט הוא שהעניק להחלטת העדה את תוקף השלטון, הוא ציין את בלעדיותו של המתמנה כראש לעדה, ומנה את תחומי הסמכות של ראש העדה כפי שהתגבשו בתקופות שקדמו לו.

לקריאה נוספת

א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, ע' 49, 88-90.

ב. בן ששון ח.ה., תולדות עם ישראל בימי הביניים (דביר, תל-אביב, 1969) עמ' 47-55.

ג. ברודי, ירחמיאל, רב סעדיה גאון (מרכז זלמן שזר, ירושלים, 2006) עמ' 9-34.

ד. גולדין, שמחה, "תהליכים מרכזיים בחיי היהודים בימי הביניים", אתר תולדות,

<http://toldot.cet.ac.il/>

<http://lib.toldot.cet.ac.il/pages/item.asp?item=16383&kwd=4280>

ה. פרנקל מרים, עורכת, מעיל תשבץ (האוניברסיטה העברית, ת"ל, ירושלים, תשס"ח) עמ' 38-46.

⁹ דוגמא לחשיבות שאלת הייחוס מופיעה בפולמוס ראש הישיבה רס"ג לראש הגולה דויד בן זכאי בעימות בין בעלי סמכויות שונות. העימות התנהל בין הרב סעדיה גאון בהיותו ראש הישיבה בסורא לבין דויד בן זכאי ראש הגולה, שמינה את רב סעדיה לתפקידו. יריבו של רב סעדיה גאון נטפלו לתופעה שייחדה אותו לעומת רבים אחרים בעולמן של ישיבות בבל: הוא היה חסר ייחוס בניגוד ליריבו, ראש הגולה, שכוחו בייחוסו ועל כך תפארתו ומכאן סמכותו. רב סעדיה הגיע לעמדה של בכורה ולסמכות בזכות יכולתו האינטלקטואלית.

העיר באירופה הנוצרית

הגורמים שסייעו לייסודן של ערים חדשות ולחיזוקן של ערים קיימות
באירופה הנוצרית בימי הביניים (שיעור)

דפוסי הקמה של ערים חדשות והתפתחותן של ערים קיימות באירופה
הנוצרית (שיעור)

על מנת להבין את מאפייניה הייחודיים של העיר הנוצרית על רקע המשטר הפיאודלי באירופה של ימי- הביניים, יש לעמוד בקצרה על יסודותיו של הפיאודליזם כמשטר חברתי- כלכלי- שלטוני שהתקיים באירופה בימי הביניים.

התפיסה ששלטה בימי הביניים באירופה הייתה שהאנושות מתקיימת- על פי חלוקה של ההיררכיה מולדת ובלתי ניתנת לשינוי- לשלושה מעמדות שלכל אחד מהם תפקיד מוגדר: לוחמים, מתפללים, עמלים¹⁰. המשטר הפיאודלי שהתגבש במאות ה-9-11 סימל את יחסי התלות בין האדון- הסניור לבין הווסלים או הנאמנים לו. הווסלים היו לוחמים בני- חורין שנשבעו אמונים לאדון בתמורה להענקת קרקע (פיאודום) או משרות. מקור העושר היה במשק האגרארי, שהתבסס על קיומן של האחוזות, אשר תפקדו כמשק אוטרקי וסחר חליפין. חלק גדול מן הערים הרומאיות המפוארות נהרס, ומעמדן של ערים אחרות ששימשו כמרכז תרבותי, כלכלי, דתי ושלטוני ירד. שכבה מצומצמת של אנשי כנסיה, פקידות ובעלי מלאכה המשיכו להתגורר בערים המדולדלות ששרדו.

העיר של אירופה הצפונית לא התאימה לסדר החברתי הקלאסי של החברה בימי הביניים, אשר נוסד על קשרים חקלאיים בין האציל לאיכר. האוטונומיה העירונית- שניסוחה החוקי נמצא בכתבי הזכויות של הערים- מיקמה את העיר מחוץ למשפט הפיאודלי. האסיפות אליהן הצטרפו בשבועה סוחרים, אותן מסגרות שניהלו את ענייני העיר בכל רחבי אירופה בראשית המאה השתים-עשרה, ודרשו זכויות מאדונם מלכותיים או כנסייתיים- ייצגו כוח מהפכני¹¹. ערים "היו דברים חדשים במובן השערורייתי שהיה לשם-תואר זה בימי הביניים". הן היוו "מרכז של מה שבעלי אחוזות פיאודלים תיעבו: פעילות כלכלית מבישה, כדברי ההיסטוריון לה-גוף.

במאות 11-14 צמחה בעיר מציאות חברתית- כלכלית, פוליטית ותרבותית חדשה. המעמד עירוני- צמח כמעמד כלכלי בלתי תלוי, שעזר על הסדר הפיאודלי והתקיים לצידו. העירוניים עדיין היוו מיעוט בתוך החברה האגרארית של ימה"ב, אך העיר הפכה בהדרגה למרכז שלטוני, תרבותי דתי וכלכלי. להתחזקות של מעמד העירוניים היו השלכות רבות: התעשרותם של חלק מהעירוניים הביאה למאבקם נגד האדון לשם השגת אוטונומיה וכוח פוליטי. בעקבות כך קבלו העירוניים זכויות מן האדון שבשטחיו שכנה העיר. העירוניים לא היו עוד משועבדים לאדון. "אוויר העיר משחרר"- סיסמה זאת מייצגת את המוביליות שהתאפשרה בעיר וסתרה את המבנה היררכי הנוקשה, אשר אפיין את החברה הפיאודלית.

¹⁰ ספר הלימוד עמ' 35 כולל שלוש הערות השוליים בעמוד זה.

¹¹ Edith Ennen, *The Medieval Town*, trans. Natalie Fryde (Amsterdam 1979) pp. 33, 45
Le Goff, *Medieval Civilization 400-1500*, pp. 293, 295

1. מהם הגורמים שסייעו לייסודן של ערים חדשות ולחזוקן של ערים קיימות באירופה הנוצרית בימי

הביניים?

"חוקרים אינם מחזיקים עוד בדעה כי הפלישות הברבריות הרסו את חיי העיר של האימפריה הרומאית. אף שבשלהי ימי האימפריה חלה ירידה מסוימת במעמדן, ערים המשיכו להתקיים בצורה מצומצמת. המורשת הרומאית של חיי עיר הייתה יסוד עיקרי בצמיחה העירונית במהלך ימי-הביניים"¹²

הערה דידקטית : בהוראת הגורמים לצמיחתן והתפתחותן של ערים יש להסביר את הגורמים, אך בעיקר יש להסביר ולהדגיש כיצד תרם והשפיע כל אחד מהגורמים על צמיחת ערים חדשות או התפתחותן של ערים קיימות.

א. "המהפכה החקלאית הראשונה" -היסטוריונים מכנים את השינויים הטכנולוגיים בחקלאות בימי הביניים המוקדמים בשם "המהפכה החקלאית הראשונה". מדובר בשינויים טכניים שנבעו זה מזה. להלן סקירה של עיקרי השינויים.

- הכנסת השימוש הנרחב בכוח טחנת המים, בעקבות הכנסת שכלולים בה. בכוח טחנת המים השתמשו לטחינת תבואה, לתעשיית האריגים, עיבוד מתכת, ניסור עץ, יצור בירה וטחינת חומרי צבע וחרדל. במערב השתמשו בטחנת המים גם לעירוב בלילת לנייר וייצור הנייר הפך לזול ונרחב יותר.
- הכנסת השימוש במחרשה גדולה, כבדה בעלת גלגלים ורתומה ל-8 שוורים באזורים הצפוניים ללואר ולעמק האלפים. בעקבות כך הונהג החריש בצורת רצועות רצועות שנקראו "שיטת השדה הפתוח" שסייע לניקוז, הדבר הביא לשיפור בתנובה החקלאית.
- מעבר משיטת העיבוד הדו-שדה לתלת שדה. כמות היבולים גדלה, ועל יבול דל מזריעת הסתיו ניתן היה לפצות בזריעת האביב. הדבר גרם למעבר לגידולים שונים כגון קטניות שהעניקו חנקן לאדמה ושיפרו את תזונת האוכלוסייה בפרוטאינים. לשכלולים אלה היו השלכות מרחיקות לכת: "היסטוריונים של תולדות הטכנולוגיה העלו את הרעיון שאפשרי הדבר שנקודת הכובד, המרכז של אירופה הועברה מאזורי הים התיכון אל האזור הצפוני, לא בגלל פלישות המוסלמים שהביאו את קץ הפעילות המסחרית באגן הים התיכון, כפי שסבר פירן, כי אם בגלל יתרונו של הצפון בתחום הייצור החקלאי"¹³.
- שימוש בסוס בעל תפוקת עבודה גדולה יותר במקום השור בהובלה, זאת בעקבות שימוש ברתמה חדשה. קולר הסוסים, שהועבר מן הצוואר של הסוס אל הכתפיים ורתמות צדדיות, אפשר שימוש בסוס לא רק להובלה אלא לחרישה.

¹²מרק, ר. כהן, היהודי כתושב העיר, ע' 188.

¹³שחר, שולמית, מורשת ימי-הביניים (האוניברסיטה המשודרת משרד הביטחון, תל-אביב, 1985) ע' 87.

ב. **גידול אוכלוסיין** – אוכלוסיית אירופה גדלה בין המאות ה-11-14 מ-42 מיליון ל-73 מיליון בני אדם. הדבר נבע משיפור באמצעי הייצור; מגידול בביטחון החייוני והפנימי. הסתיימו הפלישות ואפיקי הלוחמה של האבירים הופנה מחוץ לאירופה.

ג. **"המהפכה המסחרית"** – התמוטטות האימפריה הרומית גרמה לשקיעת המסחר באירופה ודלדול החיים הכלכליים. התחייה של המסחר החלה כבר במאה ה-9 במסחר בין ונציה לביזנטיון משם הועברו סחורות המזרח לשכנותיה הצפוניות של איטליה. פתיחת ערוצי מסחר השפיעה על התפתחות משק הכספים ועל שגשוג הערים. התפתחות ירידים אזוריים, מעבר ממשק אוטרכי למשק המבוסס על מסחר כגורם קבוע בחיי היום יום של התושבים – כל אלה יצרו את המהפכה המסחרית.

אחד הביטויים של "המהפכה המסחרית" הייתה הקמת "ברית ערי ההאנזה" – התאגדות בין עירונית של סוחרים שהפכה במאות ה-14 וה-15 לא רק לכוח כלכלי, אלא גם לכוח מדיני וצבאי רב-עוצמה באירופה. סוחרים של כמה ערים ואף ערי מסחר שלמות התאגדו לשם הגנה על האינטרסים שלהם, למניעת תחרות ושמירה על השליטה בשווקים ובמקורות חומרי הגלם. ברית ההאנזה שכללה במאה ה-13 שתי ערי נמל – ליבאק והמבורג הקיפה מאוחר יותר כ-80 ערים מעריה של צפון אירופה.

ד. **מסעי הצלב** סייעו להתפתחותו של המסחר-בעלי האוניות האיטלקיות הרוויחו סכומים גדולים מהעברת הצלבנים למזרח ומאספקת מזון ונשק. בדרכם לאירופה קנו סחורות בלתי ידועות עד כה או נדירות ויקרות: תבואה, מלח עצים משי ותבלינים ומכרו במזרח אריגי צמר מבתי המלאכה בפלנדריה ואיטליה.

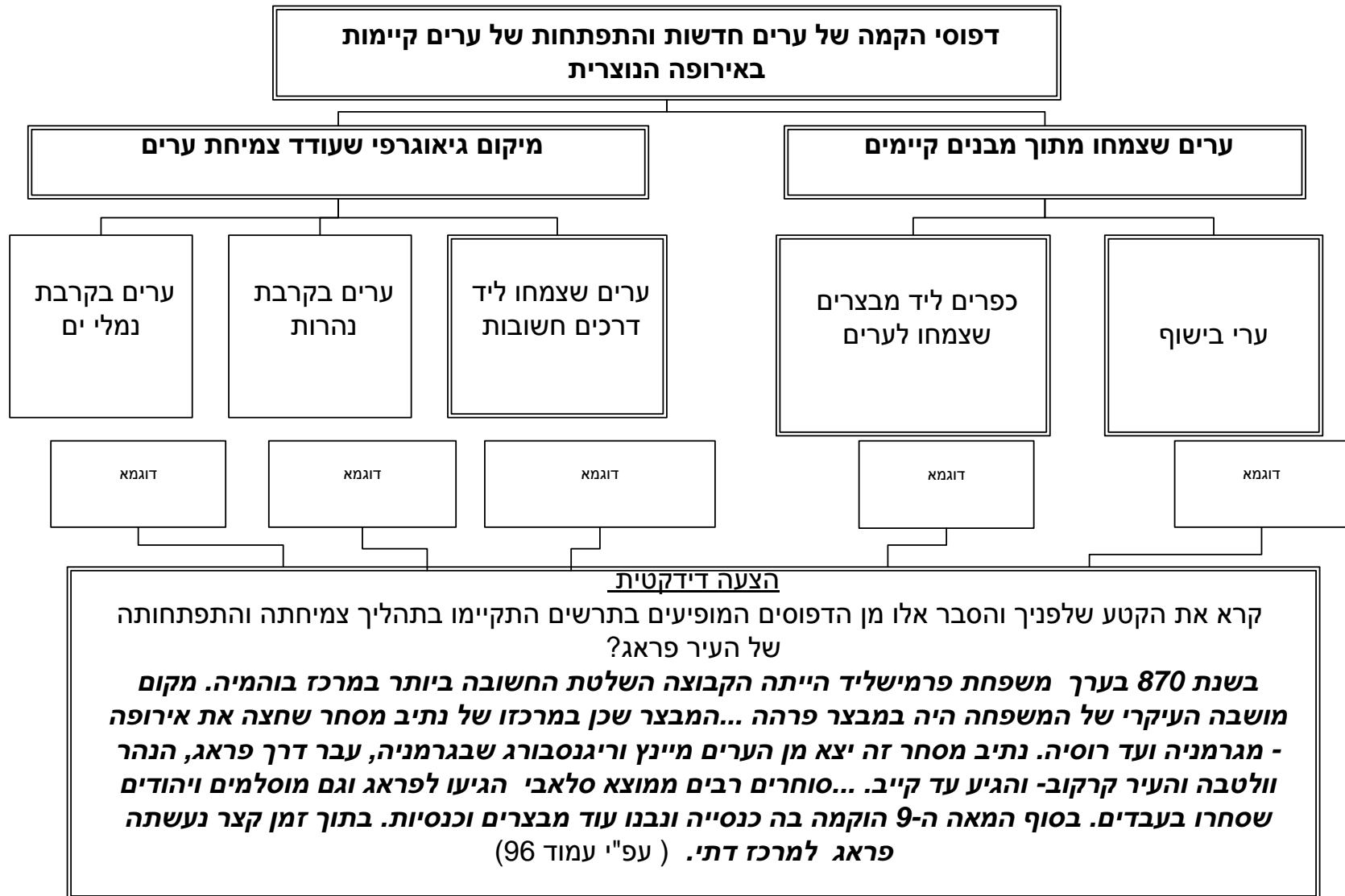
2. כיצד תרם השילוב בין גורמים טכנולוגיים, דמוגרפיים וכלכליים לצמיחת ערים חדשות ולהתפתחותן של ערים קיימות?

שילובם של השכלולים הטכנולוגיים השונים הביא לשינוי משמעותי בתהליכי הייצור, ובעקבות כך לעלייה בכמות, באיכות ובמגוון התוצרת החקלאית. הדבר תרם לעלייה בכמות המזון וההיווצרות עודפי תוצרת למסחר.

כמו כן קיים קשר הדוק בין הרצון ליישם את החידושים הטכנולוגיים לבין מהפכה הדמוגרפית, אם כי לא ברור מה יצר מה. הערים המתפתחות לא היו יכולות להתקיים לולא נמצאו עודפים של מוצרי מזון באזור החקלאי לקיומם של תושבי העיר. גידול האוכלוסיין גרם למצוקת קרקעות, בעקבותיה הגרו איכרים לעיר והגדילו את אוכלוסיית הערים.

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, ע' 35-40.
- ב. כהן, ר. מרק, "היהודי כתושב העיר" מתוך הסהר והצלב – היהודים בימי הביניים (אוניברסיטת חיפה, כנרת, זמורה ביתן, דביר, תשס"א) עמ' 188-190. הפרק מופיע גם באתר תולדות.
[/http://toldot.cet.ac.il](http://toldot.cet.ac.il)
- ג. צוות מט"ח, ערים וקהילות מדריך למורה (מט"ח, 2008), עמ' 21-23.
- ד. שחר, שולמית, מורשת ימי-הביניים (האוניברסיטה המשודרת משרד הביטחון, תל-אביב, 1985) פרק י"א.

**3. היחסים בין תושבי העיר לבין השלטון: המאבק של תושבי העיר להשגת
חירויות, הדפוסים השונים של מתן חירויות על ידי השליטים במקומות
השונים (2 שיעורים)**

היחסים המתוחים בין אדוני העיר (מלך או אצילים או כנסייה), לבין תושבי העיר משקפים את ערעורה של העיר על מבנה המשטר הפיאודלי הקיים. למרות שרבות מן הערים שכנו בתחום שלטונו של האציל או הכנסייה, העירונים, מבחינת מעמדם המשפטי, לא היו משועבדים כמו האיכרים וגם לא היו בעלי קרקעות. בעקבות המהפכה המסחרית צברו העירונים כוח כלכלי גדול. הפער, בין כוחם בפועל לבין העדרו של מעמד מיוחד על פי החוק המשקף כוח זה, מהווה את המפתח להבנת המאבק בין העירונים לבין אדוני העיר להשגת חירויות.

הדרך היחידה למוביליות, ניידות, חברתית בעיר הייתה בתהליך הדרגתי של כיבוש חירויות או הענקת חירויות ע"י אדוני העיר. העירונים נאבקו להשגת חירויות קולקטיביות עבור תושביהן ועבור הצמיתים או האיכרים שנמלטו אל העיר.

המאבק הסתיים במעין חוזה שנחתם בין העירונים לאדון העיר, שהעניק לתושבים מידה זו או אחרת של אוטונומיה והגדיר את זכויותיהם וחובותיהם. בעת הדיון בנושא יש לעסוק באינטרסים של העירונים, אך גם באינטרסים של אדוני הערים בעת מתן האוטונומיה. השאלות המרכזיות לדיון הן:

1. מדוע היה קל יותר להשיג זכויות לתושבי הערים החדשות מאשר לתושבי הערים הישנות?
2. מדוע העניקו שליטי העיר אוטונומיה או זכויות לערים? מה השיגו השליטים באמצעות מתן האוטונומיה?
3. אלו ההתפתחויות פוליטיות וכלכליות החריפו את המאבק לקבלת אוטונומיה או זכויות לתושבי העיר?
4. אלו חירויות ואלו חובות הופיעו בכתבי-הזכויות שקבלו העירונים בתום המאבק?
5. אלו דפוסים שונים של הענקת חירויות לערים התקיימו? מגילת חירויות, מגילת זכויות, פריבילגיות, חוזה שלום.

הערה דיסקטית: בהקשר זה מומלץ לעסוק בניתוח קטע המקור: "חוזה השלום של המלך לואי עם תושבי לאון (ליון), עמ' 43 בספר הלימוד.

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, ע' 41, 42
- ב. הר, פרידריך, ימי הביניים ותרבותם, אירופה 1100-1350 (הדר, תל-אביב, תשכ"ה) פרק ד' עמ' 58-83.
- ג. זיו, מיכאל, בן ששון חיים ה., לנדאו יעקב מ., דברי הימים (יובל, תשכ"ג), כרך ב' "ימי הביניים", פרק 16.
- ד. פירן, אנרי, היסטוריה כלכלית וחברתית של אירופה בימי הביניים, (מסדה, רמת-גן, 1975), עמ' 40-51

4. מבנה החברתי בעיר" ניידות חברתית, משמעות המושג: 'אזרח חופשי',

מעמד הנשים בעיר (2 שיעורים)

המעבר מעקרון "אוויר משמעו חזקה" לעקרון "אווירה של העיר משחרר בתום שנה ויום אחד" מהווה שלב חשוב בהתפתחות שחלה במעמד המשפטי של העירוניים. השאלות לדיון בהקשר זה הן:

1. כיצד סייע עקרון "אווירה המשחרר של העיר" לניידות החברתית?
2. במה סותר עקרון זה את המבנה החברתי ההירארכי, שאפיין את החברה הפיאודלית?
3. מי הרוויח ומי הפסיד בעת יישום עקרון זה במציאות?

מעמד הנשים בעיר הנוצרית

"האישה מצוירת כ'חטא' בלא הגבלה. מסורת עתיקת ימים היא, ומקורה באוגוסטינוס ובאבות הכנסייה הראשונים, ביחוד הירונימוס, הפטרון של שונאי הנשים: 'האישה היא השער אל השטן, נתיב הרשע, עקיפת הנחש, ובקצרה: דבר הרה סכנות'.

... תהום... היתה פעורה בין התורות השוררות לבין המציאות החברתית. הנשים שהנזירים וחכמי – הדת יראו מפניהן, והכל בזו להן כלחומר הנקלה ביותר, תרמו הרבה לחיי הכלכלה של העיר ושל הכפר בעמלן... נשי הערים היו פעילות במקצועות ובתעשיות רבים ושונים. נשי פריס ידועות בכך שעסקו ביותר ממאה משלח-יד שונים. הן עבדו כאורגות, רוקמות וקמעונאיות; במות בעליהן המשיכו בעסקיהם בתושיה ובאומץ, והוכיחו עצמן כרבי-אומנים בכוח עצמן; הן היו מורות, רופאות וסותרות, ידעו לטפל בעסקים הגדולים של סחר חוץ. בכל השטחים האלה מלאו את חובתן כגברים." (פרידריך הר, ימי הביניים ותרבותם, ע' 321-322)

מתוך הדואליות, ובלשונו של הר- הסכיזופרניה, המתקיימת בימי הביניים בין התפיסות הרשמיות של הכנסייה לבין המציאות החברתית עולות לדיון השאלות הבאות:

4. מהו מעמדן המשפטי של הנשים בעיר? מה היו זכויותיהן? אלו זכויות נשללו מהן ומדוע?
5. מה היה חלקן של הנשים בכלכלת העיר? באלו מקצועות עסקו?
6. מהם הביטויים לשוליות מעמדן החברתי והכלכלי של הנשים בעיר הנוצרית?

בהקשר לשאלה זאת מעוררת מחשבה האנלוגיה שעורך פרידריך הר- המייחד בספרו "ימי הביניים ותרבותם" פרק אחד לנשים וליהודים- בין שני סקטורים אלו. בדברי ההסבר שלו לאיחוד שני הנושאים בפרק אחד כותב הר: "אולי ימצא הקורא כי מוזר הוא שיהא היהודי של ימי הביניים מתחלק עם האישה של ימי – הביניים בפרק אחד... שכן, אף כי היהודים והנשים תרמו תרומה חיובית לתרבות ולחברה בימי הביניים "הפתוחים", הנה נדונו לאחר מכן לחיי הגטו, והם שסבלו יותר מכל זולתם בסגור החברה את שורותיה בימי הביניים המאוחרים. בולמוס המכשפות היה מחלה מדבקת בעולם שנעשה סכיזופרני מחמת חששות הגברים ופחדיהם. ציד המכשפות של ימי הביניים המאוחרים,

שנמשך לפחות עד המאה השמונה-עשרה... הוא ההוכחה לכך שעם גבור המתח הלכה החברה הלוח והסתאב, הלוח והצטמצם".¹⁴

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, ע' 42, 47
- ב. הר, פרידריך, ימי הביניים ותרבותם (הדר, תל-אביב, תשכ"ה) פרק יג, עמ 312-322.
- ג. בשני הרומנים ההיסטוריים של קן פולט, עמודי תבל, (מודן, 1991), עולם ללא קץ, (מודן, 2008) ישנה התייחסות מפורטת למעמד הנשים בעיר הנוצרית, ולמאבק העירוניים באדון העיר.

5. המבנה הפיסי של העיר באירופה הנוצרית: מרחבים ציבוריים מול מרחבים

פרטיים (שיעור)

- לרוב הערים הנוצריות היה מבנה דומה: הערים הוקפו בחומות שנועדו להגן על תושבי העיר, אך גם להדגיש את קיומם המיוחד והנפרד ולהגן על זכויות אזרחיהן. בין החומות השתרעה עיר שבה, התקיימו רבעים, סמטאות צרות ומפותלות, ואף חלקות חקלאיות. העיר נעדרה מערכת ביוב, או פחי- אשפה דבר שגרם לעיתים לפרוץ מגפות. הבתים היו צפופים וחלונותיהם עשויים אריג משומן או אור חזיר, ולכן חדר אור מועט לבתים. תאורת הרחובות הייתה בעזרת לפידי אש, דבר שגרם לשרפות רבות.
- א. מהם דפוסי המגורים של האוכלוסייה בערים הנוצריות בימה"ב? רחובות צרים ואפלים, בתים בני מספר קומות שחזיתם פונה למרחב הציבורי.
 - ב. אלו מוסדות עירוניים, (המרחב הציבורי) התקיימו בעיר הנוצרית? חומות העיר, בית העירייה, השוק הסגור, בית המכס, בית הקורפורציות, מגדלי הפעמונים, קתדרלה.
 - ג. מדוע הכילו הערים החשובות יותר ממרכז אחד? הדבר מבטא קיומם של מספר מוקדי כוח בעיר: הבישוף, הממשל המקומי, ועוד.

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, ע' 43-44.
- ב. טביביאן קציעה, מסע אל העבר מימי הביניים ועד העת החדשה (ת"ל, מט"ח, 1977) ע' 96.
- ג. "שובו של מרטין גר", Le Retour de Martin Guerre (צרפת, 1982) בימוי דניאל ויניי, בסיום הסרט מוצגת כניסה לעיר ימי- בינימית לצורך קיום משפט.

העיר בלינזונה (2009) בירת הקנטון האיטלקי בשווייץ, במבט על מתוך אחת משלוש הטירות הימי בניימיות המשקיפות עליה. שמרה על אופייה הימי- ביינמי, גם היום עדיין מצויות בה חלקות חקלאיות.

¹⁴. פרידריך הר, ימי הביניים ותרבותם (הדר, תל-אביב, תשכ"ה) פרק יג: "היהודים והנשים", ע' 312.

6. העיר כמרכז תרבותי-חינוכי אוניברסיטאות (שיעור)

"הערים היו חוד החנית של התפתחות התרבות האנושית. הערים החשובות של הציוויליזציות הגדולות מרכזות את הישגי התרבות של תקופתן". "הערים זוהו עם מסחר ואומנות, אך גם עם אסכולות רעיוניות ודרכי חשיבה. הן אגרו ידע כפי שאגרו סחורות". (ערים וקהילות, עמ' 6, 44)

1. מהם הגורמים שתרמו לפריחה התרבותית בערי אירופה הנוצרית בעיקר במאה ה-12?

המאה ה-12 באירופה הנוצרית מכונה ה'רנסנס המאה הי"ב', האוניברסיטאות מהוות את אחד מביטויי של הרנסנס. האפשרויות החדשות והצרכים החדשים הם שיצרו את ההתעוררות התרבותית במאה ה-12.

- **שגשוג כלכלי ודמוגרפי של ערים** - תנאים חומריים טובים יותר, התהוות ריכוזי אדם גדולים בערים המתפתחות הם שאפשרו את הפריחה התרבותית.

- **עלייה בביקוש לאנשים משכילים בקרב חוגי השלטון של ימי הביניים**. מלכים וסניורים - נזקקו לפקידות משכילה, יעילה, ומקבלת שכר במקום הפיאודלים הקודמים. הכנסייה נזקקה לכוח אדם משכיל ממנו יגויסו אנשי הכנסייה לשמש כאדמיניסטרטורים ומשפטנים. כך למשל, התפתחותה של האוניברסיטה בבולוניה, שהייתה מרכז של לימודי חוק, קשורה לצורך העולה של הערים האיטלקיות המשגשגות בבעלי השכלה בתחומי המשפט והממשל.

- **מגע הדוק יותר בין חלקי אירופה השונים ובין אירופה לעולם האסלאם ולביזנטיון** - במאה ה-12 התרחב האופק הרוחני של המלומדים הנוצרים בגלל המפגשים עם העולם המוסלמי, בעיקר בספרד ובסיציליה. הכתבים היוונים הקלאסיים שנשתמרו בארצות האסלאם וכתבי-יד של מחברים מוסלמיים שהתקבלו בערבית וביוונית תורגמו ללטינית.¹⁵

2. מהם המאפיינים העיקריים של האוניברסיטה בימי הביניים?

- **האוניברסיטה כקורפורציה** - האוניברסיטה (בלטינית התאגדות) הייתה קורפורציה כנסייתית של מורים או של תלמידים ששמרה בקנאות על המונופול שלה. כמו כל קורפורציה היא חתרה לאוטונומיה ולקבלת כתב זכויות. בדומה לגילדות שימשה האוניברסיטה כמרכז מקצועי, מסגרת חברתית, תרבותית ודתית. הונהגו בה ערבות הדדית, ביקור חולים והשתתפות בטקסים, תהלוכות ובילוי משותף. תלמידים ומורים כאחד הביעו כבוד לקדושים ופטרונים של האוניברסיטה בעיקר לניקולס הקדוש שנחשב לפטרון כל הסטודנטים.

- **התקיימו שני טיפוסים אוניברסיטתיים: גילדת סטודנטים גילדת מורים**. רוב האוניברסיטאות היו גילדות מורים. אוניברסיטת בולוניה מהווה דוגמה לגילדה של סטודנטים גרמנים, צרפתים ואנגלים. המורים היו בני המקום, ולכן לא נזקקו להתאחדות. התלמידים נאבקו בשלטונות העיר, שכרו מורים, פיקחו עליהם, קבעו את מספר שעות הוראה, וחלקית גם את תכנית ההוראה וכמות החומר שעליהם להספיק ללמד. ניתן היה להחרים מורים בלתי ממושמעים ואף לאסור ללמוד אצלם.

¹⁵ יהודים נוצרים ומוסלמים שואפי השכלה נפגשו בטולדו בה נוסד מרכז תרגום ע"י הארכיהגמון ריימונד הראשון (1126-1151). כעוזרו שימש דומינגו גונדיסאלבו Domingo Gundisalvo איש כנסייה שהיה יהודי מומר. במרכז תרגום זה תורגמו מערבית ללטינית כתביהם של גדולי הפילוסופים וחכמי הדת המוסלמים והיהודים: אל פאראבי, אבן גבירול. על פי פרידריך הר, דברי ימי התרבות, הדר, תשכ"ה עמ' 254-274.

3. כיצד התפתחו האוניברסיטאות?

- האוניברסיטאות הראשונות צמחו בתהליך הדרגתי וספונטני בדומה לקורפורציות אחרות שהתקיימו בעיר: קומונה עירונית, גילדות הסוחרים והאומנים בעיר. הן התפתחו מתוך בתי-ספר קיימים ליד כנסיות ומנזרים, שלא יכלו עוד לספק את צורכי האוכלוסייה הגדלה.
- מאוחר יותר נוסדו אוניברסיטאות כתוצאה מהגירת תלמידים ומורים למשל מאוקספורד לקיימברידג' מפראג ללייפציג.
- אוניברסיטאות בודדות, התפתחו בזיקה ישירה לאינטרסים של שליטים חילוניים או האפיפיורות. אוניברסיטת בולוניה התפתחה בזיקה לאינטרסים האימפריאליים של הקיסר הגרמני פרידריך הראשון, שכן החוק הרומי שנלמד בה סיפק לו את התיאוריה אודות אופי התפקיד הקיסרי והסמכויות הנובעות ממנו¹⁶.

ד. באלו מאבקים היו מעורבות האוניברסיטאות?

האוניברסיטאות ניהלו מאבק כפול: נגד שלטונות העיר בה שכנו ונגד ההגמון המקומי, אשר בתחום הדיאוקסייה שלו נמצאה האוניברסיטה.

מאבק בשלטונות העיר - על מנת להשתחרר מן השיטור העירוני ומן הכפיפות לבתי הדין העירוניים. הצידוק היה שהאוניברסיטה היא מוסד כנסייתי בתוך החברה העירונית, ולכן איננו תלוי בשליט המקומי. הסטודנטים והמורים נחשבו לקלריקי clerici אנשים המשתייכים למוסד הכנסייתי. לאחר מאבק קשה הצליחו האוניברסיטאות להשתחרר ממרות בתי-הדין העירוניים, והיו להן שוטרים משלהן. מורים ותלמידים זכו לפטור ממסים עירוניים. פריבילגיה מלכותית או סניוריאליט אישרה את האוטונומיה שהושגה.

למרות ניגוד האינטרסים בין האוניברסיטה לבין העירונים, האוניברסיטה היוותה מקור גאווה ופרנסה לתושבי העיר. כאשר העירונים לא הגיעו עם הסטודנטים לעמק השווה בנושא גובה שכר הדירה למשל, יכלו הסטודנטים תמיד להשתמש או לאיים בנשק ההגירה לעיר אחרת, שכן המבנים של האוניברסיטאות היו עדיין מועטים, הספרייה בהתהוות ומעבדות לא היו כלל.

מאבקן של האוניברסיטאות בבישוף המקומי נסוב סביב הזכות לשלוט בארגון הפנימי של האוניברסיטה, במינוי המורים, בסדרי הבחינות וסביב הזכות לקבוע תקנותיה. בסוף ימה"ב השתחררה האוניברסיטה מהתלות בבישוף ועברה לתלות באפיפיור.

ה. מהם תחומי הידע שנלמדו באוניברסיטה?

האחידות באורח החיים האקדמי באוניברסיטאות- לשון ההוראה, מסלול הלימודים, תכנית הלימודים, הטרמינולוגיה והתארים שהוענקו בשלבים השונים היו זהים-הפכה אותן למוסדות בינלאומיים, אליהם נהרו סטודנטים ממקומות שונים. רק בסוף המאה ה-14 חל פיצוח באופייה הבינלאומי של האוניברסיטה על רקע ריבוי המלחמות והסכיזמה הגדולה באפיפיורות (תקופה בה שלטו בו-זמנית שני אפיפיורים).

7. מהם המקצועות שנלמדו על פי תכנית הלימודים?

¹⁶שולמית שחר, מורשת ימי- הביניים, אוניברסיטה משודרת, משרד הבטחון, גלי צה"ל, 1985, פרק י"ב 98-102.

- מה הם המאפיינים המרכזיים של הסטודנטים של ימה"ב ? גיל, מעמד חברתי, מקורות מימון
- גיל- גיל המינימום של הסטודנטים היה 14, חלקם בילו 14-16 שנים מחייהם כסטודנטים.
- מעמד חברתי- לא מדובר בבנים בכורים של האצולה הגבוהה יורשי הפיאודום. ממשפחות האצולה הגבוהה הגיעו רק הבנים שנועדו לקריירה כנסייתית. רק במאה ה-15 החלו בני האצולה ללמוד בפקולטה למדעי הרוח, הכוונה לבני האצולה הנמוכה, או בנים צעירים שלא נותר רכוש להוריש להם, בני האצולה הבינונית ובמידה רבה בני עירוניים אמידים.
- מקורות מימון של הסטודנטים- בני העשירים התקיימו מקצבת משפחותיהם, אלו שהתעתדו לקריירה כנסייתית היו מקצבת הכנסייה והמשוררים מתרומות המצנטים. רוב הסטודנטים העניים התפרנסו משיעורי עזר לסטודנטים עשירים, מהעתקת ספרים עליהם היה לאוניברסיטה מנופול, מכתבת הרצאות או מהשתתפות במקהלת הכנסייה של האוניברסיטה.
- שכר המורים- שולם ע"י התלמידים ישירות לפני או אחרי השיעור. חלק מן המורים התקיימו מקצבה כנסייתית. הכנסייה התנגדה בהתחלה למתן תשלום בעד הוראה. להשקפתה הדעת היא מתת אלוה ועל כן אין לסחור בה. בתקופות בהן הנזירים שימשו כמורים הם לא קבלו שכר .
- מספר הסטודנטים- בני התקופה הגזימו במספר הסטודנטים: נאמר למשל שבשנת 1287 בפאריס כ- 30,000. למעשה בפאריס היו כ-2,500 במוצע ובישיאה כ-6,000-7,000 .

סיכום : האוניברסיטה של ימה"ב- ביטוי לתרבות ימה"ב

האוניברסיטאות היו מעוז הכנסייה האפיפיורית, כלי בידי מלכים ואנשי דת, ליצירת מעמד חדש של אנשי כנסייה, מומחים ופקידים בעלי הכשרה אקדמית. בהיותם מומחים בחוק הקנוני והאזרחי כאחד, נעשו אנשים אלה תומכים בכוחן העולה של הכנסייה והמלוכה ועובדי הציבור הראשונים. מנקודת ראות מודרנית היו בדרכי ההוראה באוניברסיטאות פגמים רבים: לימוד מילולי של מקצועות שחייבו הסתכלות ועריכת ניסויים; הוראת ספרות כאמצעי ללימוד לשון תוך התעלמות מערכיה האומנותיים; לימודי התיאולוגיה הוגבלו ע"י הסמכות שקבעה אמיתות מחייבות.¹⁷ יחד עם זאת היו לאוניברסיטה גם יתרונות רבים: היא היוותה אמצעי להפצת השכלה כערך; היא הקנתה כלי חשיבה וביטוי, ובדרך זאת זה יצרה עלית משכילה של בעלי תפקידים בכנסייה ובמדינה שלמדו בה ואחר כך גם לימדו בה. מתוך האוניברסיטאות צמח טיפוס חדש של אינטלקטואל שחי והתפרנס מההוראה, וראה עצמו בעל מקצוע כמו כל בעלי המקצוע העירוניים האחרים.

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 44-46.
- ב. הר, פרידריך, ימי הביניים ותרבותם (הדר, 1965) עמ' 274-254
- ג. שחר שולמית, מורשת ימי הביניים (משרד הבטחון, 1985) 102-94.
- ד. צ'ריקובר, א. היסטוריה כללית. ימי הביניים (בצאלאל צ'ריקובר, 1970) ימי הביניים, כרך רביעי, עמ' 128-131.

¹⁷ א' צ'ריקובר, היסטוריה כללית, ימי הביניים, עמ' 129.

6. העיר כמרכז כלכלי (גילדות, שווקים, ירידים, בנקים) (שעור)

"העיר של ימה"ב...התקיימה אך ורק למען עירוניים ובגללם. העירוניים הקימו את מוסדות העיר וארגנו את כלכלתה רק למען האינטרסים שלהם."¹⁸

1. מהם הגורמים שתרמו להפיכת העיר למרכז כלכלי?

- הגורמים שתרמו להתפתחות העיר ולייסודן ערים חדשות הם גם הגורמים שתרמו גם להתפתחות העיר כמרכז כלכלי: גידול האוכלוסייה בערים, התרחבות והסתעפות המסחר, התפתחות הייצור בענפי מלאכה השונים וכן גידול כוח קליטתו של השוק.
- קצב התפתחות העיר השפיע על כוח המשיכה אליה: איכרים העדיפו להתיישב במקום בו קיימת אפשרות לפרנסה. בתחילה הגיעו לשוק למכירת תנובתם או עבודתם או את עצמם ככוח עבודה. אחר כך התיישבו בסמוך למקום כדי להקל על שווק התוצרת, ולבסוף התיישבו בעיר.
- מיקומה של העיר תרם להפיכתה למרכז כלכלי- מיקומה של עיר על נתיב הצליינות בעקבות שרידי קדושים תרמה להתפתחותה הכלכלית. לתנועת הצליינים היתה חשיבות מכרעת בהתהוות הירידיים שבמקורם היו חגים דתיים, אך משכו גם צליינים, אשר ניצלו את ההזדמנות למכירת סחורות.

2. מהם הביטויים להיותה של העיר מרכז כלכלי?

א. אלו בעלי מקצוע פעלו בעיר?

- הסוחרים הוו את הבסיס הכלכלי של העיר, הם השתייכו תמיד לעיר מסוימת וחובות וזכויות, כגון פטור ממכס בתחנות מעבר, ניתנו לסוחר עיר מסוימת. בקרב הסוחרים התקיים מדרג מורכב אך גם ניידות חברתית גדולה: סוחרים שעסקו בסחר ימי בקנה מידה רחב עמדו מעל הסוחרים שהחזיקו ברשותם אונייה אחת בלבד להובלת סחורותיהם. היו סוחרים שהובילו מרכולתם בעגלות, פרדות או אף על גבם.

הסחורות בהן סחרו היו מוצרי מותרות מן המזרח- תבלינים ובדי משי, פרוות. מוצרי צריכה בסיסיים- מלח, חיטה, יין, דגים, דבש ודונג מרוסיה, מפולין ומבוהמיה. מתכות: בדיל, כסף מבוהמיה. התעשייה העירונית החשובה הייתה ייצור טקסטיל, במאה ה-11 התנהל סחר גדול בבדים ובאריגי פשתן.

- בעלי מלאכה- התפתחות המסחר שימשה מנוף גם להתפתחות של ענפי המלאכה בעיר.

ב. אלו מוסדות כלכליים פעלו בעיר? גילדות, שווקים, ירידים, בנקים.

הגילדות- קבוצות של בעלי מקצוע שהיו מאוגדים לפי מקצועם. קבלת החסות של קדוש מקדושי הכנסייה על הגילדה יצרה מעטה נוצרי לארגון – שאליו לא נתקבלו חברים בני דתות אחרות ובמיוחד יהודים – והחדירה את הפולחן בהתכנסויותיהם של אנשי הגילדות ובפעילותם החברתית. הגילדה הורכבה מאומנים שעמדו בראש (Masters), שוליות ופועלים שכירים.

¹⁸ אנרי פירן, היסטוריה כלכלית וחברתית של אירופה בימי הביניים (מסדה, 1975) עמ' 142-125.

הגילדות הושפעו מעקרונותיה של הכנסייה בימי- הביניים, ששללה תחרות כלכלית ושאיפה להתעשר. על פי חוקי הגילדה מחיר המוצר נקבע על פי כמות חומר הגלם איכותו והעבודה שהושקעה, וכן הבטחת אפשרות מחייה הוגנת לאומן. אך נאסר על האומן להפקיע מחיר או להתחשב בקביעתו ביחס שבין ההיצע לביקוש¹⁹.

הגילדות פעלו למען חברי הגילדה ולמען איכות המוצר: הן הגנו על אינטרסים משותפים; מנעו ניצול או תחרות בלתי הוגנת; פעלו למען עזרה הדדית וייצגו את האינטרסים של חבריהן במועצות העירוניות ובמו"מ עם גורמים חיצוניים. הגילדות היו גופים בעלי זכויות יתר המושתתים על הסתגרות ופרוטקציוניזם. מטרתן הייתה להגן על חבריהן מתחרות מבחוץ ומפנים. מבחינה זאת נהנו חברי הגילדה ממונופול תמורתו שילמו הגילדות מסים לשלטונות. הגילדה הגנה גם מתחרות מצד חברי הגילדה, לכן נקבעו תקנות מפורטת לתיאור הליכי עבודה: שעות עבודה, מחירים, שכר, מספר כלי עבודה, מספר עובדים וכן היו מפקחים בעלי סמכות לפיקוח²⁰.

למן המחצית הראשונה של המאה ה-13 תבעו אגודות האמנים לעצמן זכות לממשל עצמי, להתכנסות כדי לדון בענייניהן, להחזקת מגדל פעמון וחותרם, ואפילו לנטילת חלק בשלטון העיר לצד הסוחרים העשירים שעד כה ריכזוהו בידיהם. במרוצת המאה ה-14 הצליחו האגודות אמנם לא בכל מקום, להשיג את הזכות למנות את ראשיהן, מושבעיהם והוכרו כגוף פוליטי המשתתף בשלטון עם הבורגנות הגבוהה.

הגילדה הבטיחה את עצמאותם של האומנים, והסוחרים על ידי הכפפה של כולם. צידו האחד של המטבע היה קבלת פריבילגיות ושמירה על מונופולין של הגילדה, צידו השני הרס כל יוזמה עצמית. לא הותר לאיש לפגוע בחבריו על ידי שימוש בשיטות שיאפשרו לו לייצר במהירות רבה יותר ובזול יותר משיכלו אחרים. במסגרת זו נראתה התקדמות טכנולוגית כחוסר נאמנות. האידיאל היה תנאים יציבים בתעשייה יציבה.

ד. מהם ההבדלים בין השווקים לבין הירידים?

קיים הבדל בין שוק ליריד: מטרת השווקים הייתה לדאוג לאספקת הצרכים הדרושים לחיי היום-יום של תושבי האזור. ימי השוק היו שבועיים ונערכו בהם עסקאות קמעוניות קטנות. הירידים שהחל לפעול במאות ה-11-12 התקיימו פעם עד פעמיים בשנה, בגלל ההכנות הרבות הכרוכות בעריכתם ושימוש מקום מפגש לסחר בקנה מידה גדול ובמוצרים בחומרי גלם והן לפעולות הקשורות באשראי ובהחלפת מטבעות. משך הירידים היה לעיתים מספר שבועות. מיקומם נקבע על פי התנועות הגדולות של המסחר. שליט הארץ היה בעל זכות בלעדית לייסד ירידים, לעיתים העניק את הזכות לערים, תמורת תשלום.

ה. אלו פריבילגיות ניתנו במסגרת הירידים?

החוק העניק ליריד מעמד של זכויות יתר: השטח עליו נערך הוגן ע"י "שלום" מיוחד והפגיעה ב"שלום" נענשה בעונשים חמורים. כל הבא ליריד היה נתון להגנת שליט הארץ. "שומרי הירידים" שמרו על הסדר והיתה להם סמכות שיפוטית מיוחדת.

¹⁹ ציריקובר, עמ' 120
²⁰ פירן, עמ' 136.

מספר פריבילגיות ניתנו כדי למשוך אנשים לירידים: ניתן היתר מיוחד לשחק בקובייה ובקלפים ביריד של סן סימון ושל סאן ז'יד, שכן משתאות ומשחקים היוו את מקור המשיכה העיקרי. לסוחרים הוענק פטור מענישה על פשעים שנעשו מחוץ ליריד או חובות שהיו חייבים במקומות אחרים. כל עוד נמשך ה"שלום של היריד" היה לסוחרים פטור מהפקעת אדמותיהם, נדחו המשפטים נגדם או הוצאות לפועל. הזכות הגדולה ביותר שהוענקה לבאי היריד הייתה שחרור מהאיסור על הלוואת בריבית וקביעת תקרה לשיעור הריבית.

1. **הבנקים- התפתחות אמצעי התשלום-מכשול בהתפתחות המסחר בימה"ב** היה העדר אמצעי תשלום קבועים ומחייבים. כל אדון פיאודלי וכל בישוף זכאי היה לצקת מטבעות משלו. הבדלים גדולים התקיימו בין משקליהם וערכיהם של המטבעות בארצות השונות, דבר שהקשה על קיום קשרי מסחר בין ארצות. מקור הבנקאות באיטליה בה פרח המסחר הבינלאומי. הלומבארדים היו ידועים באירופה כמלווים בריבית וכבנקאים. הם אלה שהמציאו את השטר-התחייבות: הלווה מתחייב לשלם למלווה סכום מסוים בתאריך מסוים. לפי חוקי הכנסייה אסור לנוצרי לעסוק בנשך וריבית, אך המלווים התחכמו וקבעו את מועד ההחזרה קרוב ביותר ולכן הריבית הוצגה כתשלום פיצויים על האיחור.
2. **מהם המקורות לצמיחת הבנקים?**

- **הסוחרים** שהגיעו מארצות שונות למרכזי המסחר היו שמים את המטבעות שלהם על שולחנות ארוכים banca באיטלקית לשם קביעת ערכם. מטעמי בטחון ונוחות הם השאירו את הכסף לעיתים אצל החלפן ולעיתים לוו מהחלפן לפי משכון (Lombard).
- **הכנסייה** נזקקה אף היא לכספים להחזקת המנגנון המסועף ולצרכי חצר האפיפיורות וכלכלן האוצר של האפיפיורים (camera apostolic) נאלץ ללוות כספים בבנקים של פירנצה בריבית גבוהה בניגוד לחוק הקנוני.
- **מנזרים ומסדרים ההוספיטאלריים** והטמפלרים עסקו במתן הלוואות וחילופי מטבעות. המלווים תבעו בשל הסיכון והמחסור במזומנים ריבית של 24% ואף 50%.

צמיחת העיר כמרכז כלכלי- סיכום

החל מן המאות ה-11-12 חלו תמורות רבות בתחום הכלכלה: התרבות הערים, גידול אוכלוסיית העיר, התרחבות המסחר והסתעפותו, התפתחות הייצור בענפים שונים, גידול כוח הקליטה של השוק, עלייה בחשיבותו של הכסף, שבאה לידי ביטוי בהתפתחות הבנקים. בפני בעלי-הון ויזמה נפתחו אפשרויות שלא שיערו אותם אנשי העיר ואנשי המשק האוטרקי במאות הקודמות. אבל "כיוון חדש זה בהתפתחות החיים הכלכליים, שהתחיל להסתמן בעקבות התמורות במשק, לא עלה בד בבד עם צורות הארגון והמשא ומתן הכלכלי שהיו אופייניים לימי הביניים, וכן עם האידיאולוגיה הרשמית של הכנסייה הקאתולית. מבחינה זו מהוות התמורות הנזכרות במבנה המשק של ארצות אירופה המערבית אחד מגילויי המעבר מימי- הביניים לזמן החדש"²¹.

²¹ז'ו, בן ששון לנדאו, דברי הימים, ימי הביניים, ע' 170.

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, ע' 43-44, 46
- ב. הר, פרידריך, ימי הביניים ותרבותם (הדר, ת"א, תשכ"ה) ע' 58-83.
- ג. זיו מיכאל, חיים ה. בן ששון, יעקב מ. לנדאו (יובל; תשכ"ג) כרך ב', דברי הימים, ימי הביניים, פרק ע' 160-174.
- ד. פירן, אנרי, היסטוריה כלכלית וחברתית של אירופה בימי הביניים (מסדה, 1975) עמ' 140-125 .
- ה. צ'ריקובר, א. היסטוריה כללית, ימי הביניים (בצאלאל צ'ריקובר, 1970), ימי הביניים, כרך רביעי, עמ' 120-116.
- ו. שחר, שולמית, מורשת ימי- הביניים (אוניברסיטה משודרת, משרד הבטחון הוצאה לאור) פרק י"א, 85-93.
- ז. ספרו של פטריק זיסקינד, הבושם, (מודן, 1985) מתאר תקופה מאוחרת יותר בצרפת, אך מופיעים בו תיאורים מפורטים של הגילדות ויצרני הבשמים בעיר גראס.

רמברנדט, גילדת סוחרי הבדים (1662)

הקהילה היהודית בעיר הנוצרית

1. המעמד המשפטי של היהודים בערים הנוצריות (2 שיעורים)

במאות הראשונות של המעבר מן העת העתיקה לימי הביניים חיו רוב היהודים במזרח: באסיה, בצפון אפריקה ובאימפריה הביזנטית ("רומא המזרחית"). בין המאה ה-8 למאה ה-12 חלה תנועה של היישובים היהודיים מן המזרח למערב, מאסיה לאירופה, ומאז ועד אמצע המאה ה-20 חיה ופעלה מרבית העם היהודי באירופה הנוצרית.

תהליך התגבשותן של הקהילות היהודיות בגרמניה ובצרפת, של היום, מקבילה כרונולוגית להתגבשותה של אירופה המערבית. ככל שהתרחב תהליך ההתיישבות ביבשת ("הקולוניזציה"), החל מן המאה ה-11, התרחב גם האזור בו חיו קהילות יהודיות, זאת למרות שיסודות הקהילה היהודית קדומים יותר ונעוצים עוד בתקופה הרומית.

את מעמדם של היהודים בעיר הנוצרית בימה"ב יש לבחון על רקע מעמדם של היהודים ביחס לתרבות הנוצרית הסובבת שבה חיו. מעמד זה הוא בראש ובראשונה תוצאה של עקרונות תיאולוגיים של הנצרות והמתח ההיסטורי בינה לבין היהדות.

ליהודים לא היה חלק באף אחד ממרכיביה של התרבות האירופית המערבית: הדת הנוצרית, השפה הרומית, האפיפיורות, האימפריה, מערכת החוקים והמערכת הפיאודלית. יחד עם זאת היה ליהודים חלק עצום במרכיב הדתי. חלק מהיחסים המרים בין יהדות לנצרות נובע מכך שהחוק הכנסייתי שואב בחלקו מן התנ"ך ומלווה בפרשנויות שמקבילות בחלקן להלכה היהודית.

ההיסטוריה היהודית באירופה היא היסטוריה עירונית. הקהילות היהודיות היו חלק בלתי נפרד מן הערים; היהודים מהווים מיעוט שחי תחת השפעתה של תרבות הרוב, אך גם דחה תרבות זאת. היהודים שימרו מימד בולט של שונות שבאה לידי ביטוי במעמדם המשפטי המיוחד ובהיבדלות פיזית- גיאוגרפית בשכונות נפרדות ונבדלות מן הריכוזים הדתיים או הכלכליים האחרים בעיר.

הערה דיסקטית: לצורך הצגת הנושא מומלץ להשתמש במפה האינטראקטיבית: אתר תולדות, <http://toldot.cet.ac.il>/אטלס היסטורי, אירופה 1500-1001. במפה מופיעים ריכוזי היהודים באירופה הנוצרית בימי הביניים ואירועים מתולדות היהודים תחת שלטון הנצרות.

1. מהו העיקרון התיאולוגי המנחה את יחס הנוצרים אל היהודים בחברה הנוצרית?

הגורם הדתי הוא הגורם העיקרי בקביעת מעמדם של היהודים בעולם, שבו הדת מהווה את המרכיב המרכזי בתודעתו של האדם. זהותם של האנשים בימה"ב הייתה קודם כל נוצרית, מוסלמית או יהודית לפני כל זהות אחרת.²²

הגדרת היהודים כמיעוט דתי מתרחשת לאחר התגבשותה של אירופה כיחידה נוצרית במאות 9-10. אוגוסטינוס (354-430) הוא שהניח את היסודות להגדרת מעמדם של היהודים ביחס לסביבתם הנוצרית. קיומם המושפל של היהודים מהווה הוכחה מתמדת לטעותם של היהודים ולעונש שהוטל עליהם, בגלל

²² ערים וקהילות, מדריך למורה, עמ' 27.

דחיית בשורתו של ישו. קיומם מהווה עדות לאמיתות הנצרות ולעתיקותם של כתבי הקודש. על הנוצרים להביא להתנצרותם של היהודים, אך בדרך של שכנוע ולא בכוח. נכונות החברה הנוצרית לסבול את היהודים כמיעוט ניזונה גם מהאמונה שבקץ הימים יכירו גם היהודים באמיתות הנצרות, והתנצרותם תבשר את חזרתו של ישו והקמת מלכות שמים.

2. מהם עבדי האוצר ("צמיתים של חצר המלך", "צמיתים של האוצר המלכותי")?

בתחילת ימי הביניים- לאחר ביטול תוקפה של מערכת המשפט הרומית- היהודים הוגדרו כזרים, כלומר חסרי זכויות. לשם הגנה על חייהם ולשם קיום פעילות כלכלית הם נזקקו למתן זכויות מן האדון. ההגנה והזכויות נתנו להם על ידי השליטים בגלל תרומתם כמשלמי מסים או משום שהם מלאו תפקידים כלכליים רבי- ערך.

ההגנה שניתנה ליהודים עוגנה בפריבילגיות. בתחילה מדובר בפריבילגיות שנתנו לבודדים שמילאו תפקיד כלכלי, לרוב אנשי מסחר (למשל הפריבילגיה של לודויג החסיד מבית הקארולינגים בשנת 828). עם הגידול שחל ביישובי היהודים התעורר הצורך להעניק כתב זכויות לכל אחת מן הקהילות. כתבי הפריבילגיה קבעו את מעמדה של הקהילה ביחס לסביבתה, זכויותיה וחובותיה.

תעודה ראשונה מסוג זה הידועה לנו היא **הפריבילגיה של קהילת שפייר** בחבל הריין 1084. כך נבדלו היהודים מיתר חטיבות האוכלוסייה: הנוצרים היו כפופים בהתאם למעמדם ולתפקידם הכלכלי לשלטונות מקומיים מסוימים המדורגים בסדר היררכי ורק בשלב העליון של הדירוג הפיאודלי הם היו קשורים בצורה רופפת לשליט ארץ, אילו לגבי היהודים, קשר ישיר התקיים בין היהודים לשליט העליון: היהודים זכו להגנתו של השליט ולזכות לקיים אוטונומיה שיפוטית, תמורת תשלום מסים או מתן שירותים לשליט. בניגוד לשאר תושבי העיר, המעמד המשפטי של היהודים הוא "עבדי האוצר" *servi camerae* (עבדי לשכת האוצר). הם נחשבו לרכוש המלך ולנתונים לשרירות לבו. החסות המאושרת בתעודה נקנתה בכסף והייתה קצובה בזמן. אפשר היה לבטלה או לכרוך את המשכנה בקביעת תנאים חדשים קשים יותר. המלך רשאי להעניק להם זכויות או לשלול מהם זכויות. מצד אחד, לא אחת, למשל בפראג, נשללו מהיהודים זכויותיהם והוחרמו נכסיהם, נאסר עליהם חופש התנועה, והם נאלצו לעזוב את מקומות מגוריהם. השליט אף יכל להעניק את "יהודיו" לשליט אחר. אבל מצד שני, בגלל המיסים הכבדים שהיהודים נאלצו לשלם לשליט תמורת ההגנה שהעניק להם, נחשבה הפגיעה בהם הייתה כפגיעה באוצר המלך.

הערה דיזקטית: בהוראת נושא מעמד המשפטי של היהודים בעיר הנוצרית, יש לנתח עם התלמידים את **הפריבילגיה של היהודים בשפייר המופיעה בעמוד 51 בספר הלימוד**. כתב הפריבילגיה מדגים היטב את החובות והזכויות של היהודים תחת שלטון הבישוף אדון העיר שפייר.

המעמד המשפטי של "עבדי האוצר" בראי המחקר

בעבר ראו ההיסטוריונים בביטויים: *servi camerae nostrae*, (צמיתים של חצר המלך ובית האוצר שלנו) או *servi camerae regis* (צמיתים של האוצר המלכותי) ציון של סטאטוס משפיל. המילה הלטינית *servi* פירושה היעדר חירות. היהודים נחשבים לפי תפיסה זאת לרכושו הפרטי של

השליט: תערובת של מתן חסות וניצול אבירי שנועדה להבטיח את התועלת הכספית שמביאים היהודים למדינה.

המחקר בן זמננו (לה גוף, מרק בלוך) מתייחס באופן שונה למושגים אלו. הטענה היא שהמינוח וההשלכות המשפטיות הכרוכות בו אינן סימן לשעבוד משפיל לאציל הפיאודלי, שכן רוב האנשים בימה"ב לא היו חופשיים, אלא היו חייבים בנאמנות לגורם בעל סמכות גבוהה יותר והיו תלויים בו. יתירה מזאת מאחר שהיהודים אינם נכללים במערכת הפיאודלית הרי ה- servi – לגביהם הוא בעל תכונות לא אופייניות לצמיתות הרגילה. החוקר שלום בארון מצביע על התועלת שצמחה ליהודים מכך שהיו כפופים להגנה ישירה של שליטים חילוניים. בניגוד לצמיתים הנוצרים היה להם החופש לחיות בכל מקום בו חפצו. החברות בקהילות היהודיות העניקה להם אוטונומיה דתית וזכויות אשר במובנים רבים אף ביטלו את העדר החופש הטכני שלהם. כלומר הבעלות הקפדנית והמוחלטת והניצול לוו גם בזכויות- יתר מובהקות.

אך היו לצמיתות (עבדי המלך) גם היבטים שלילים משתי בחינות: העדר חירות, משום שהצמית היה תלוי לחלוטין ברצון האדון ; והעדר הגנה מידי החוק, משום שהצמית היה זקוק להגנה המהותית והבטוחה, שרק חוק והחלתו בפועל יכלו להבטיח. הצמית נמצא בתחתית החברה משום שהייתה לו פחות אפשרות מכל אדם אחר לפנות לעזרת החוק נגד המעשים השרירותיים של הממונים עליו"²³.

3. מה הייתה מערכת היחסים בין היהודים לבין תושבי העיר הנוצרית?

בערים בהן המשיכו תושבי העיר היהודים לקיים יחסים משפטיים מיוחדים עם הרשות המרכזית: מלך, קיסר, נסיך מקומי או בישוף היה מעמד מורכב. ישיבתם של היהודים בעיר תאמה את האינטרסים של אדוני העיר, אך לא תאמה את האינטרסים של שאר תושבי העיר. בעוד שבני העיר האחרים נלחמו לקבלת עצמאות מאדוני העיר, היהודים המשיכו להחזיק בדיהם כתבי-זכויות שקיבלו מידי אדוני-העל, ובמקומות אחרים היו פטורים מן הכפיפות לחוק העירוני. תלות ישירה במלך, בבארון, בדוכס או בכל גורם אחר בעל סמכות, חיזקה את הדימוי של יהודי – כחיצוני.

אזרחי העיר הנוצרים תעבו את היהודים בעלי האוטונומיה וגם השפילו אותם. ליהודים לא היו זכויות פוליטיות עירוניות: נמנעה מהם הזכות לעבוד במשרה ציבורית עירונית, והוטל עליהם עול מסים מיוחד. הם הוצבו בשולי החברה בהשוואה לנוצרים; נמנע מהם להשתתף באותו פולחן בסיסי של זהות-עצמית עירונית השבועה שעירוניים נוצרים נשבעו בהבטיחם לציית לרשות המקומית ולדבוק בחובות שנועדו להבטיח שלום בעיר.

בשיאם של ימי הביניים ולקראת סופם הורשו העירוניים ע"י אדוניהם להרחיק את היהודים מן החברה ואף לגרשם.

²³מרק ר. כהן, הסחר והצלב ע' 90

4. מהם דפוסי החיים של היהודים בעיר ?

היהודים חיו בעיר לרוב בנפרד מהנוצרים באזור שנקרא "סמטת היהודים" או "רחוב היהודים". היהודים בחרו לחיות בצורה כזאת מטעמי נוחות ובטחון.

החל מהמאה ה-13 בקשה הכנסייה לבודד את היהודים באזורי המחיה שלהם ואף הטילה הגבלות חוקיות על המקומות שהותר ליהודים להתגורר בהם. בימי הביניים המאוחרים כאשר הסטריאוטיפים האנטי-יהודיים היו נפוצים, הפך הרובע היהודי לצומת להתנפלות האספסוף על היהודים.

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד ערים וקהילות, ע' 49-51
- ב. ביין, אלכס, שאלת היהודים ביוגראפיה של בעיה עולמית (מסדה, ספרית הפועלים, 1986) עמ' 59-98.
- ג. כהן ר. מרק, הסחר והצלב היהודים בימי הביניים (אוניברסיטת חיפה זמורה ביתן מודן, 2001) 66-96; 197-188.
- ד. צוות מט"ח, ערים וקהילות. מדריך למורה (מט"ח, 2008), עמ' 27-28.

2. הדמיון והשוני בין הקהילה היהודית לקורפורציות אחרות שהתקיימו

בערים (2 שיעורים)

לטענת יצחק בער הקהילה היא יצירה אימננטית ליהדות שצמחה, מתוך היהדות ולא הגלות היא שיצרה אותה.²⁴ הקהילה היהודית בעולם הנוצרי של ימי הביניים הייתה **סוג של קורפורציה**- התאגדות. אזור המגורים של היהודים הוסדר באמצעות **פריבילגיות**. בכל עיר קבע אדון העיר באופן עצמאי את הפריבילגיות של היהודים.

השאלות המרכזיות לדיון בנושא זה הן:

האם היו הקהילות היהודיות עצמן – על כתבי הזכויות שלהן, מנהיגיהן, מוסדותיהן – בחזקת קורפורציות. מעין "עיר בתוך עיר"? וכיצד השפיעה עובדה זו על מעמדן?

ההיסטוריון שלום בארון מציין כי הקהילה היהודית "הוכרה בחוק כגוף משפטי נפרד, הזכאי לא רק להסדיר את פעולותיו הדתיות, אלא גם להתאים לעצמו עניינים אזרחיים ופוליטיים רבים, באופן שיעלה בקנה אחד עם צרכיו ומסורותיו". לדעתו של בארון היה בכך משום פיצוי מסוים על סבלם של היהודים מידי הנוצרים.

"כמו קבוצות קורפורציה אחרות, חייתה [הקהילה היהודית] על יסוד זכויות- יתר מיוחדות שהסדירו את הזכויות והחובות הבסיסיות שלה. ככלל, נהנתה הקהילה היהודית מממשל עצמי רב יותר מאשר מרבית הקורפורציות האחרות. אך בעת ובעונה אחת לא אחת הוגדרו זכויותיה באופן פחות ברור, או שהתעלמו מהן בכוונה תחילה, בעוד שחובותיה הורחבו באורח שרירותי כדי להתאים למשאלות השליטים ... הקהילה היהודית בסוף ימי-הביניים נראתה בעת ובעונה אחת

²⁴מדריך למורה, עמ' 28.

כאחת הקורפורציות הרבות בתוך המערכת המשפטית האירופית וכקורפורציה מסוג מיוחד, שבמובנים רבים הוצבה מחוץ למסגרת החברה הכללית".

החוקר קנת' סטאו²⁵ טוען, שהקהילה היהודית בימה"ב לא הייתה קורפורציה. היא לא השתלבה במבנה הרגיל של חברת הקורפורציה של ימה"ב במשמעות של הנאה מחירות, מעצמאות מכל שליטה חיצונית, אוטונומיה וביטחון. הזהות הקורפורטיבית לא התרחבה לכדי זכות לפתוח בהליכים כקהילה נגד הפוגעים בה. במובנים רבים, הזהות הקורפורטיבית פעלה באופן הפוך: מראית קורפורטיבית עודדה לעתים תכופות רשויות שלטון נוצריות להטיל אחריות קיבוצית, לעתים גם עונש קיבוצי, על קהילה יהודית שלמה בשל פעולות עוינות אמיתיות או מדומות של יחידים. לעתים קרובות יותר, איפשר המעמד הקורפורטיבי של היהודים לשליטים לגבות סכומי כסף נכבדים מנתיניהם היהודים, כספים שנגבו מן הקהילה ככלל. לבסוף, האפשרות לראות בקהילה היהודית קורפורציה השתלבה היטב בשאיפתה של הכנסייה הקתולית לבודד את היהודים ולחזק בכך את מעמדם כגורם נחות.

השוואה בין מבנה הקהילה היהודית למבנה קהילות אחרות בעיר²⁶

קהילה היהודית בעיר הנוצרית	קורפורציות עירוניות	
קהילה היהודית היא מסגרת משפטית, חברתית, מוסדית ולא טריטוריאלית, שכן החוק בימה"ב הוא פרסונאלי ולא טריטוריאלי. לעיתים קרובות יש חפיפה בין הקהילה היהודית לבין הרובע היהודי, שכן כל קבוצה בעיר חיה בשכונה או רובע משלה. אך היו ערים נוצריות בהן חיו יהודים מחוץ לשכונה היהודים ונוצרים בתוך השכונה היהודית.	הקורפורציה עירונית הינה התאגדות שנועדה להגן על הזכויות והאינטרסים הכלכליים של חבריה. הקורפורציה מהווה גם ארגון חברתי מלכד, השומר על הסולידריות בין חבריו. דוגמאות לקורפורציות: הקומונה העירונית, הגילדה (מוסד נוצרי שהיהודים לא הורשו להשתתף בו), האוניברסיטה.	הגדרה של המונח קורפורציה/קהילה
שאיפה לאוטונומיה קיימת בקהילה היהודית.	שאיפה לאוטונומיה קיימת בקורפורציות העירוניות.	שאיפה לאוטונומיה
רצון להמשך קיום הזיקה לאדון העיר שהעניק להם את כתב הפריבילגיה, כדי להמשיך לקיים את האוטונומיה ממנה נהנו.	רצון העירונים חברי הקורפורציות השונות בעיר הוא להשתחרר מהתלות באדון העיר. בתחילת התהליך כפופים חברי הקורפורציה לשלטון האדון מבחינת שיפוט, תשלום מסים, תשלום דמי מעבר, רווחים מן המסחר. לאחר קבלת כתב הפריבילגיה מן האדון נקבע מעמדם המיוחד, גובה המסים שעליהם לשלם, ופטור ממסים.	היחסים בין חברי ההתאגדות לאדון העיר
היהודים העדיפו לא להשתייך לקומונה העירונית ורצוי היה מבחינתם שהאוטונומיה של הקומונה תהיה מוגבלת, כל זאת על מנת להמשיך להיות כפופים לאדון העיר, מעניק הפריבילגיות.	רצון לחזק את הקומונה העירונית, וכמובן להשתייך אליה.	היחס לקומונה העירונית

²⁵ קנת' סטאו, "הקהילה היהודית בימי-הביניים לא היתה קורפורציה", (ירושלים, 1987), 146-148. ²⁶ ספר הלימוד עמ' 49-50.

באירופה הנוצרית, בהתאם למערכת המשפט העירונית שקשרה את תושבי העיר הנוצרים במסגרת של יחידה קורפורטיבית, חסרה ליהודי אזרחות מלאה. לכן היו היהודים בעמדת שוליים. בנוסף לכך, הקשר המיוחד של היהודים למלך או לאדון העיר, באמצעות כתב הזכויות שהגן עליהם על-ידי הגדרת זכויותיהם וחובותיהם, הציב אותם בקטגוריה חריגה, שלא התאימה לסדר החברתי של החברה הנוצרית. בקהילות יהודיות רבות בארצות הנצרות הלטיניות, עמדת השוליים הזאת הידרדרה, בסופו של דבר, לידי הוצאה של היהודים מכלל החברה.

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד ערים וקהילות, ע' 51-52
- ב. ביין, אלכס, שאלת היהודים ביוגראפיה של בעיה עולמית (מסדה, ספרית הפועלים, 1986) פרק ג'. עמודים 59-98.
- ג. כהן ר. מרק, הסחר והצלב היהודים בימי הביניים (אוניברסיטת חיפה זמורה ביתן מודן, 2001) 66-96; 188-197.
- ד. ערים וקהילות, מדריך למורה (מט"ח, 2008) עמ' 27-28.

3. מאפייני ההנהגה של הקהילה היהודית באירופה הנוצרית: מבנה ההנהגה, סמכויותיה ואמצעי האכיפה שהיו בידיה (שיעור)

הקהילות היהודיות באשכנז מנו כמה מאות משפחות, אך פעילותם הענפה השפיעה על העם כולו. בעקבות קבלת כתבי הפריבילגיות שקבלו היהודים מאדון העיר ניתן היה לקיים אורח חיים יהודי ביתר קלות. מוסדות הקהילה כללו בית-הכנסת, ישיבה (בתי מדרש), בית תמחוי, בית חתונות ועוד. מנהיגי הקהילה דאגו לשחיטה כשרה, לבית מרחץ, למקווה טהרה ולבית קברות. הקהילה הייתה אחראית על תשלום המס לשליט הנוצרי, שלא התערב בחלוקת המס בין חברי הקהילה. שתי השאלה המרכזיות לדיון הן:

כיצד הצליחה הקהילה היהודית לשמור על זהותה בתוך סביבה עוינת? כיצד באה לידי ביטוי האוטונומיה הפוליטית, משפטית תרבותית של הקהילה היהודית תחת שלטון הנצרות?

השאלות לדיון הנובעות מששאלה זאת הן:

1. מי הנהיג את הקהילות ביהודית תחת שלטון הנצרות, ומה הן סמכויותיה של ההנהגה?
 2. מהו ההבדל בין ההנהגה בקהילות דרום צרפת לקהילות אשכנז?
 3. מהן התקנות? באלו תחומי חיים עסקו התקנות? להלן מספר הערות בנוסף על הנאמר בספר הלימוד:
- **תקנת "חרם הישוב"** - קיימת כנראה מן המאה ה-12. במקום בו התקבלה חל איסור על מהגר יהודי חדש להתיישב בעיר ללא הסכמת הקהילה. הקהילה נעשתה נחלת הראשונים שהתיישבו בה ובניהם. רשות זו להתיישב נקראה **"חזקת היישוב"** והיא נקנתה בכסף או שהמתיישב הוכיח שיוכל להביא תועלת לקהילת, זאת משום שהאבות שילמו בכסף עבור הפריבילגיה ומתיישב חדש עשוי להנות מן ההתיישבות בחינם.

• **מערופייה** - מקור השם כנראה בערבית ופירושו היוועדות, היתר שניתן לאדם אחד או למספר אנשים מן הקהילה לסחור עם גויים, כדי למנוע תחרות בין חברי הקהילה היהודית. הרצון למנוע תחרות חצה את גבולות העיר, וגם מיהודים מעיר אחת נמנעה האפשרות להתחרות באחיהם מעיר אחרת. העיר של ימה"ב שאפה למנוע תחרות בין בניה, וגם התלמוד שאף לבטל את התחרות הכלכלית. היהודים באשכנז היו עדה קטנה, אפופה איבה, מוקפת סכנות, מתרכזת יותר ויותר בתחום פרנסה אחד הלוואה בריבית. היהודים, בדומה לחברי הגילדה הנוצריים, שאפו לבטל את התחרות ביניהם. כך התגבשה בהדרגה המסורת שלקוח נוצרי שיצר קשרי קבע עם יהודי בעסקיו, אסור ליהודי אחר למשוך לקוח זה אליו.

4. מדוע קבע רש"י כי "אם אדם נשבע לעבור על תקנות הקהל כאילו נשבע לעבור על מצוות התורה, וכופין אותו לבטל את שבועתו"?

5. אלו תקנות חשובות תיקן ר' גרשום מאור הגולה?

- איסור לגרש אישה בניגוד לרצונה, איסור לשאת מספר נשים.
- יהודי שהתנצר יכול לחזור לדתו ברצון, מבלי שיזכירו לו את עברו החוקרים מניחים כי תקנה זאת נובעת מאירוע אישי בחיי ר' גרשום מאור הגולה, בנו התנצר בעקבות רדיפות קהילת מגנצא.
- ר' גרשום אסר על מעבירי מכתבים ממקום למקום לקרוא את המכתבים בלא ידיעת בעליהם. בהעדר דואר התבצע משלוח המכתבים ע"י יהודי שנסע מחוץ לעיר. היה חשש שהאיש יעיין בדרך במכתב ויגרום נזק לשולח אם יפיץ את המידע שבו למתחריו של שולח המכתב.

6. אלו אמצעי אכיפה נמצאו בידי הקהילה היהודית כלפי חבריה?

סיכום : ההבדלים בין המעמד המשפטי של היהודים בעיר המוסלמית לבין מעמדם המשפטי בעיר הנוצרית²⁷

העולם הנוצרי	חליפות מוסלמית	הקשר בין היהודים לשליט
המדינה הנוצרית הידקה אחיזה ביהודים עד לכדי הפיכתם לרכוש המלך מחוץ למסגרת המשפט הציבורי המתפתח.	המשפט האסלאמי לא אישר זכויות קניין של השליט על היהודים.	
הנצרות מתייחסת ליהודים באופן ממוקד ומיוחד ומתקינה תקנות עבורם.	במשפט האסלאמי אין התמקדות ביהודים כקבוצה מיוחדת בתוך "בני החסות". היחס ליהודים ולנוצרים זהה.	היחס ליהודים
משפט היהודים בנצרות הוא בעל אופי כפול: חילוני ודתי.	באסלאם המסורתי אין חלוקה בין משפט המדינה למשפט הדת. מוחמד היה גם איש דת אך גם מנהיג של קהילה פוליטית-דתית, ומכאן מבצע ומחוקק ומפקד צבאי של האומה. גם החוקים שקבעו את היחס לעמי הספר התבססו על חוקים מוגדרים וניתנים לזיהוי שנמצאו מן המוכן בשריעה, ההלכה המוסלמית, והוצאו לפועל ע"י החליפים באמצעות השופטים שמינו.	הרשויות המטפלות ביהודים
כתב הזכויות יישומו של המשפט היה לעתים שרירותי. כל שליט יכול היה לחדש את כתב הזכויות או לשנותו.	תקנות המיוחסות לעומר היישום הוא אחיד, ואנשי דת מוסלמים שרצו ליישם תקנות חדשות טענו שמדובר בתקנות שנשכחו, הוחלט כי אין צורך באישור האימאם מחדש של חוקי עומר. היחיד שהקצין בצעדיו היה החליף הפאטימי אל חאכם (996-1021) שאילץ יהודים והנוצרים לענוד סמל משפיל על צווארם בבית המרחץ- יהודים עגל הזהב מעץ, נוצרים צלב ארוך. ההיסטוריון הערבי מעיר בביקורתיות: התנאים שאל חאכם הוסיף על תנאי עומר.	יישום המדיניות כלפי היהודים

²⁷מרק ר, כהן, בצל הסהר והצלב, היהודים בימי הביניים, עמ' 97-127

הערה זידקטית - השוואה זאת איננה נדרשת על סעיפי תכנה"ל, אך היא עשויה לחדד ולהבהיר סוגיה מורכבת זאת של מעמדם המשפטי של היהודים בימה"ב תחת שלטון כל אחת מהדתות. מומלץ לתת לתלמידים להשלים את הטבלה בכוחות עצמם בסיום הוראת הנושא.

העיר בגדד - כעיר מדגימה

א. השיקולים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים בייסודה של בגדד כבירת הח'ליפות העבאסית (שיעור)

ב. גורמים, אירועים ואישים שתרמו לבניית בגדד ולהרחבתה ודרכי פעילותם. (שיעור)

ג. השפעת המאבקים הפוליטיים בח'ליפות העבאסית על העיר בגדד במאה ה-8 עד המאה ה-10 (שיעור)

1. מהם השיקולים הפוליטיים החברתיים והכלכליים בייסודה של בגדד כבירת החליפות העבאסית?

- ניתוח קטע המקור "בחירתה של בגדד ע"י הח'ליף אל-מנצור" ע' 62 בספר הלימוד.
- סוגי השיקולים שהנחו את אל-מנצור בבניית עיר בירה חדשה לשלטון העבאסי.

לקריאה נוספת

א. ספר הלימוד, ערים וקהילות ע' 62.

ב. כאהן, קלוד, האיסלאם מלידתו עד תחילת האימפריה העות'מאנית (דביר, 1995), ע' 89-104.

ג. פרנקל, מרים, מעיל תשבץ (האוניברסיטה העברית בירושלים, תל, תשס"ח) ע' 27-28.

2. אלו גורמים, אירועים ואישים שתרמו לבניית בגדד ולהרחבתה ומה היו דרכי פעילותם?

הצגת האישים והאירועים שתרמו לבנייתה והרחבתה של בגדד וכן והכרת התחומים עליהם השפיעו. ישנם אישים שגרמו גם להרס וגם לבנייה: אל-מאמון גרם להרס העיר בעת מלחמתו נגד אחיו אל-אמין, אך לאחר נצחונו השקיע מאמצים ומשאבים בבניית העיר.

ספר הלימוד, ערים וקהילות, ע' 62-68.

3. מה היתה השפעת המאבקים הפוליטיים בח'ליפות העבאסית על העיר בגדד במאה ה-8 עד המאה ה-10?

?10

• יש להבהיר שהממלכה העבסית עוברת תהליך של התפוררות החל מן המאה ה-9, כאשר כוחן של השושלות המקומיות מתחזק והולך. להמחשת התהליך מומלץ להעזר במפה האינטראקטיבית,

"האימפריה המוסלמית מאות" 7-9 באטלס תולדות, אתר תולדות, <http://toldot.cet.ac.il>

• יש להציג את השפעת המאבקים על הרס או פיתוח העיר תוך הדגשת האירועים המרכזיים בלבד כגון: התחזקות הוויזרים הברמכים, מלחמת האחים בין אל-אמין ואל מאמון מעבר הבירה לסאמארא; הרס בגדד בתקופת אל-מסתעין; החזרת מושב החליפות לבגדד ע"י אל מעתדד, פיתוח העיר ע"י הבהוים.

• לסיכום שני הנושאים האחרונים: ניתן לדון בתהליכים מחזוריים של עלייה וחורבן של ערים המקבילים לעלייתן ולדעיכתן של התרבויות שייצגו הערים. פילוסופים והיסטוריונים טוענים שערים כמו יצור חי עוברות תהליכים מחזוריים, המקבילים למחזוריות בטבע. לדעתם העיר נולדת, גדלה,

מגיעה לשיא הבשלות, דועכת ומתה ולפעמים גם מתעוררת מחדש. בגדד מהווה עיר מדגימה מבחינה זאת.

4. מהי תקופת השיא בתולדות העיר בגדד? מדוע מהווה תקופה זאת שיא בתולדות העיר? מהי תקופת

השפל בתולדותיה של בגדד ומדוע מהווה תקופה זאת תקופת דעיכה?

ספר הלימוד, ערים וקהילות, ע' 66-68.

ד. חיי היום יום בבגדד (שיעור)

1. אלו מעמדות התקיימו בבגדד? ומה היו זכויותיהם וחובותיהם?
 - א. מעמדות חברתיים בהיבט משפטי – בעולם האסלאם לא היה משטר מעמדי כמו באירופה של ימה"ב. המשפט המוסלמי לא הבחין בין סוגי בני אדם וראה את כולם שווים ללא הבדלי זכויות או מעמדות. לכן אין הכרה של המשפט האסלאמי בזכויות מיוחדות של תושבי הערים כפרטים או במעמד מיוחד נפרד של הערים כקבוצים נפרדים.
 - ב. מעמדות כלכליים בבגדד – בפועל התקיים ריבוד חברתי.
 - שני המעמדות העליונים שחיו בבגדד היו נציגי הממשל: אנשי צבא, ופקידים (כתאב) וכן האצולה של משפחת הנביא, שהיקפה המספרי קטן.
 - הבורגנות המסחרית שעלתה ופרחה עם פריחת העיר.
 - אנשי הדת וההלכה האסלאמית וכן תיאולוגים, שופטים, ומלומדים, שדרך הכשרתם שונה מזו של הפקידים.
 - בעלי המקצוע בכל ענפי המלאכה והמסחר באו אחריהם וביניהם נמצאו דרגות עושר המגוונות- מן העשירים ועד העניים ביותר.
 - ג. ריבוד חברתי – בבגדד כמו בחברות אחרות בימה"ב התקיים מעמד העבדים והשפחות. דת האסלאם כמו הנצרות דוגלת בשוויון כל בני האדם בעיני האלוהים, אך שוויון מוצהר זה לא גרר את ביטול העבדות, אלא הטיל על בעלי העבדים חובות מסוימים כלפי עבדיהם. האסלאם אסר למכור לעבדות בני אותה דת, אך התאסלמות של עבד לא הביאה לשחרורו כמצווה מחייבת.
 - זכויות וחובות העבד – העבד באסלאם היה חפץ שאפשר להחזיק בו ולסחור בו. הוא חוייב במשמעת בלתי מוגבלת לאדונו, אך נתפס בחזקת אדם, אם כי נחות בזכויותיו לעומת אנשים בני-חורין. אדונו מחויבים היו להתנהג עימו בצורה סבירה, אם התעללו בו- חייבים לשחררו. לפי המנהג רשאים היו העבדים בכפוף להיותם רכוש האדון- לחסוך כסף, להשתמש בו כחפצם לקנות סחורות ואף לנהל עסקים. העבד רשאי לשאת אישה, ילדיו הם עבדים לאדונו. האדון איננו רשאי למכור ילדים קטנים עד גיל 7, אלא יחד עם אימם.
- בתחום דיני עונשין קבע החוק, שהאדון זכאי לפיצוי כספי על אבדן עבדו או על כל נזק ופגיעה בעבדו; עבד שנמצא אשם, חייב היה לשאת בעונש, אך אם הוטל עלו קנס או כופר, אדונו הוא

ששילם. מכיוון שמידת האחריות המשפטית של עבד פחותה כך גם העונש שהוטל עליו. להלכה העבד לא היה זכאי למלא תפקיד רשמי בחיים הפוליטיים והדתיים, אך האדונים יכלו להעניק לעבדיהם את הסמכויות שרצו בכך, כך צברו עבדים רבים כוח רב.

• **זכויות וחובות השפחה** - השפחה הייתה חייבת על פי רצון אדוניה לשמש לו לפילגש, אך הילדים שנולדו לה מאדוניה היו בני חורין. היא קנתה לעצמה בדרך זאת מעמד של אם לילד (אום- וולד הוא תואר רשמי); מעתה לא רשאי היה אדוניה למכור אותה ובמותו יצאה לחופשי.

2. מה היה מעמדן המשפטי של הנשים?

מבחינה משפטית האישה הוגדרה כקטינה, אך החוק הבטיח לה זכויות מוגדרות היטב לקיומה החומרי. הגבר המוסלמי רשאי לפי החוק לשאת ארבע נשים ולקיים יחסים עם שפחותיו. מסיבות כספיות ריבוי נשים התאפשר רק למשפחות אריסטוקרטיות. מקרי גירושין ביוזמת הבעל היו מרובים, אך היו גם מקרים של גירושין ביוזמת האישה.

ההבחנות בין נשים עשירות ונשים עניות - הסתגרותה של האישה בביתה היתה אופיינית למעמד האריסטוקרטיה שלרשותה עמדו עבדים וסריסים, אך לא בקרב שדרות האוכלוסייה הרחבות בעיר ובכפר בהם נאלצו הנשים לצאת לעבודה.

הנשים מאחורי המחיצה מאזינות לדרשת האימאם.

3. כיצד משקף מבנה הבתים בבגדד את מעמדם הכלכלי של דייריהם?

4. כיצד משקף מבנה הבתים בבגדד את דרך התמודדות התושבים עם האקלים, ובעיקר עם בעיית החום²⁸.

5. כיצד התמודדו התושבים עם בעיית המים?

6. מהו מבנה העיר בגדד?

בחלוקה לרבעים בבגדד, כמו בערים הגדולות שנבנו על פי תכנון, הוקצו מלכתחילה רבעים מסוימים לקבוצות אתניות או שבטיות, לאנשי צבא או לנכבדים בעלי נחלות (קטאיע). חלוקתן של הערים לרבעים כאלה נשתמרה במבנה הטופוגרפי והאתני של הערים במשך זמן רב. החלוקה התבססה על כיתות דתיות, מיעוטים מוסלמים ולא מוסלמים ואיגודים מקצועיים נמצאו גם הם בערים בכל העולם המוסלמי".

לקריאה נוספת

א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, ע' 75-70

ביחס לשימוש בקרח בבגדד, שימוש בקרח כמעדן התקיים בעולם המוסלמי, בין היתר להכנת גלידה על בסיס קרח, כלומר סורבה (שמקורו ערבי). לא היו טכניקות לייצור קרח, אלא לשימורו בעיקר בבורות מחופים (pits). הקרח יובא; ממרומי הרי הלבנון.

- ב. לוי מלמד, רינה, "השפעת החברה המוסלמית על האישה היהודייה לאור תיעוד מן הגניזה הקהירית", מסכת, חוברת ג' תשס"ה, עמ' 43-33-7987-matan/matana upload.kipa.co.il/media-upload/
- ג. כאהן, קלוד, האיסלאם מלידתו עד תחילת האימפריה העות'מאנית (דביר, 1995) עמ' 199-169-179;221.

ה. בגדד כמרכז כלכלי ודתי. ביטויים למרכזיותה של בגדד בתחומים שונים (שיעור)

א. בגדד כמרכז דתי

1. מהם הגורמים שהפכו את בגדד למרכז דתי? לדת היה תפקיד מרכזי בימי הביניים על אחת כמה וכמה עבור בית עבאס, שביסס את הלגיטימציה לשלטונו על הדת והשתמש בה כיסוד מאחד לתושבי האימפריה הענקית. בית עבאס סימל את עליית הזרם השיעי באסלאם, הלגיטימציה לשלטונם של בני בית עבאס היתה היותם צאצאי אל- עבאס דודו של מוחמד. האימפריה העבסית התבססה על המאמינים החדשים, שהאסלאם היה הדבק שחיבר בין היסודות האתניים השונים בה, ובא במקום הנאמנות השבטית. מכאן חשיבות האסלאם בחיי העיר- מיקומו של ארמון הח'ליף מול המסגד הראשי מהווה ביטוי פיסולי. השאלות לדיון הן:

1. אלו קבוצות דתיות התגוררו בבגדד?

2. מהם הביטויים להיותה של בגדד מרכז דתי? למשל פעילותה של תנועת המעתזלה עימה הזדהו שליטי בית עבאס אשר השפיעה על הפילוסופיה היהודית בת זמנה.

ב. בגדד מרכז כלכליים מאות ה-10-9

אחד ההבדלים המרכזיים בין תקופת שלטונו של בית אומייה לבין תקופת שלטונו של בית עבאס היה שאת מקום מלחמות הכיבוש תפסה כלכלה של שלום, העיר בגדד כונתה "עיר השלום" ע"י אל- מנצור. המסחר המוסלמי פרח בזכות היווצרות של אימפריה עצומה ומאוחדת בעלת משאבים נכבדים וביקוש רב למוצרים. במאה ה-9 עשה המסחר הפורח שימוש בכלים מתוחכמים של אשראי להמרת הון לרווח.

1. מהם הגורמים שתרמו להפיכתה של בגדד למרכז כלכלי של הח'ליפות העבאסית

- **האימפריה המוסלמית והתרבות המוסלמית יצרו יחידה כלכלית אחת** גדולה בין הים התיכון לאוקיינוס ההודי (ראה מפה בעמ' 30 בספר הלימוד) ובימי בית עבאס בגדד במרכז. הדבר איפשר נידודות של סוחרים וזרימה של סחורות, רעיונות וטכניקות.
- **יחסו החיובי של האסלאם למסחר**- מוחמד נולד וגדל במכה, מרכז סחר עשיר בצפון חצי האי ערב. שבטו של מוחמד קורייש מילא תפקיד מרכזי בכלכלת הסחר של ערב הקדם- מוסלמית. בהיותו נער הרבה לנסוע עם דודו במסעות סחר לסוריה. הוא נשא לאישה את ח'דיג'ה, סוחרת עשירה, שאיפשרה לו לסחור באורח עצמאי בשותפות עם האחייני של בעלה הקודם. כל זה תרם לכך שהאסלאם גילה יחס חיובי, למסחר. סיפורי החדיית משבחים צבירת רווחים בעזרת מסחר. הדבר משתקף גם בתחום

המשפט המוסלמי שהתגבש בתקופה המוסלמית המוקדמת. המשפטים שחברו את המשפט האסלאמי, היו בעצמם סוחרים- מלומדים והם התחשבו בצרכי הסוחר המוסלמי בנסחם חוקים שעניינם מסחר.

• **השפעת כיבושי האסלאם** - הכיבושים הביאו עימם תרבות חדשה, עירונית ביסודה. ערים חדשות נבנו והפכו עד מהרה למרכזים תוססים (בגדד, קהיר, פס) וערים קדומות גדלו למימדי ענק (דמשק וקורדובה). הערים היו למרכזי השלטון ומוקדי התרבות והכפרים נותרו בשוליים. עובדי האדמה נחשבו לבזויים ומושפלים.²⁹

• **שליטת הצי המוסלמי בנתיבי הים התיכון** והקשר באמצעות האוקיינוסים למקורות התבלין והמשי במזרח הרחוק הפכו את החליפות למרכז סחר.

• גידול הביקוש בערים בכלל ובעיר הבירה בפרט למצרכים מזון, חומרי גלם, מותרות.

• **התפתחות ייצור בעיר** - בעיקר בבתי מלאכה קטנים, לצריכה עצמית ולייצוא. בדים, סוכר, נייר ונשק יוצרו בהיקף גדול

2. **מהם הביטויים להיותה של בגדד מרכז כלכלי:** שווקים, תנועת סוחרים, פעילות אומנים ובעלי מלאכה בעיר.

3. **אלו סוגי פעילות כלכלית התנהלו בבגדד:** סוגי מלאכות שהתקיימו בגדד.

4. **אלו מוסדות כלכליים פעלו בבגדד?**

לקריאה נוספת

א. ספר הלימוד **ערים וקהילות**, עמ' 78-80, 77-76.

ב. כאהן, קלווד, האיסלאם מלידתו עד תחילת האימפריה העות'מנית (דביר, 1995) עמ' 199 - 216.

ג. פרנקל, מרים, **מעיל תשבץ** (האוניברסיטה העברית, תל), פרק 5. בפרק זה העוסק גם בכלכלה היהודית מופיעה התייחסות גם לכלכלה המוסלמית.

ד. כהן, ר. מרק, בצל הסהר והצללב (אוניברסיטת חיפה, זמורה – ביתן, 2001) עמ' 146-163.

ו. ניהול העיר מערכות השיפוט, הפיקוח והאכיפה בבגדד (שיעור)

בעיר בגדד פעלו שלוש מערכות: השיפוט, הפיקוח והאכיפה. מטרתן היתה לשמור על ניהול אורח חיים על פי האסלאם, ועל ניהול תקין של חיי היום-יום בעיר. השאלו המרכזיות לדיון הן:

• הכרת המאפיינים של כל אחת מן המערכות: שמות בעלי התפקידים העיקריים בכל אחת מן המערכות, דרך מינויים לתפקיד, סמכויותיהם.

• תרומתה של כל אחת מן המערכות לניהול תקין של חיי היום-יום – יום בבגדד.

²⁹מקסים רודינסון בספרו "האסלאם והקפיטליזם" טוען כי האסלאם מתייחס באורח חיובי לעסקים נושאי רווחים. הוא מדגיש כי בסביבה המוסלמית ההתנגדות האידיאולוגית לרדיפה אחר רווח פחותה מזו שבמערב הנוצרי, אף שהאסלאם הקלאסי והנצרות הקלאסית מגנים בצע כסף. יש ניגודים קלים ביניהם. הנצרות מגנה כל שאיפה לכל דבר שמעבר לצרכי היסוד של האדם, "האסלאם מדגיש דווקא את השימוש הטוב שיכול האדם לעשות ברכושו, את היתרון הטמון בשימוש מושכל ברכוש הזה ובחלוקתו ביד נדיבה. גישה חיובית יותר כלפי התרחבות כלכלית מאשר גישתם של התיאולוגים הנוצרים".

- אחת מן המערכות המרכזיות בעיר היא החסבה בראשה עומד המוחתסב- תפקידיו המגוונים מאד של המחתסב מתוארים בקטע המקור: "עקרונות החסבה- על תפקידיו של המחתסב מאת מחמד אל-קרשי בעמ' 76-77. מומלץ לנתח את המסמך, שכן הוא משקף נאמנה את חיי היום-יום בבגדד.

לקריאה נוספת

1. ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 79, עמ' 76-77.
2. כאהן קלוד, האיסלאם מלידתו ועד תחילת האימפריה העות'ומאנית (דביר, 1995) עמ' 135-139.

ת. **בגדד כמרכז תרבותי של העולם המוסלמי במאות ה-9 וה-10 והביטויים לכך, תחומי הידע שפרחו בבגדד (שיעור)**

מדבריו של ההיסטוריון הערבי, הצפון אפריקאי אבן ח'לדון (1332-1406)

"תחילה היו המוסלמים פשוטים בדרכיהם והזניחו את המלאכות [המקצועות], אבל לימים התחילו לחיות חיי נוחות ורווחה... ומשהגיעו לגיוון של המלאכות והמדעים, נתאוו ללמוד גם את המדעים הפילוסופיים האלה [של היוונים], ומאחר ששמעו מעט עליהם מפי ההגמונים והכוהנים הנוצריים שהיו בתקופתם, ומאחר שמחשבותיו של האדם שואפות תמיד להתעלות. לפיכך שלח הח'ליף אבו ג'עפר אל מנסור אל קיסר ביזנטיון וביקש ממנו לשלוח לו ספרי הוראה [או מתמטיקה] מתורגמים. הקיסר שלח את ספרו של אוקלידס ומספר ספרים על מדעי הטבע. משקראו אותם המוסלמים ועמדו על תוכם, גברה תשוקתם להשיג את שאר הספרים במקצועות מדע אלה. אחריו בא הח'ליף אל-מאמון, שהייתה לו...תשוקה חזקה אל המדע, ובייחוד למדעים אלה. הוא שלח שליחים אל מלכי ביזנטיון וביקשם לגלות ולמצוא את מדעי היוונים ולהעתיקם בכתב ערבי. הוא שלח לצורך זה מתרגמים, וכתוצאה מכך נאסף ונשתמר הרבה. המלומדים המוסלמים התמסרו ללימוד מדעים אלה ורכשו להם שליטה בענפיהם, עד כי הצטיינו בידיעותיהם ויכלו אף להתנגד לרבות מדעותיו של "המורה הראשון", אריסטו. בו ראו המוסלמים את הסמכות העליונה בדבר קבלתה של דעה או דחייתה, מפני פרסומו הגדול. הם חיברו וערכו במדעים אלה קבצים שיטתיים ועלו על קודמיהם"

אבן ח'לדון, היסטוריון ערבי (1332-1406), מתוך מרים פרנקל, מעיל תשבץ, עמ' 186-187.

1. איזו תרבות מתגבשת ופורחת בבגדד?

בתקופת בית עבס ועד המאה ה-11 התגבשה דמותן של החברה והתרבות האסלאמית. התרבות גובשה כתוצאה מהמגע בין ערבים- שעברו שינויים בעקבות הכיבושים שלהם- לבין עמים יושבי הארצות שנכבשו, שהאסלאם הטביע בהם את חותמו. בתוך העולם המוסלמי נותרו לא- מוסלמים, אך אלה הסתגרו במסגרות נפרדות. תהליכים אלו בתולדות האסלאם משתקפים יפה בהתפתחותה של העיר המוסלמית בכלל ובגדד-בירת בית עבס בפרט.

בממלכה העבסית במאה ה-9 התגבשה תרבות חדשה המכונה "התרבות הערבית- האסלאמית". ערבית- בזכות הלשון הערבית ששימשה ביטוי משותף לבני מוצא אתני מגוון, אשר התאחדו ליצירת תרבות

משותפת. הלשון הערבית היתה שפת הכובשים וכן לשון ההתגלות האלוהית.³⁰ תרבות אסלאמית- משום שהאסלאם היה הגורם המאחד העיקרי בהתגבשותה. במאה ה-9 הפכה בגדד למרכז תרבותי, לבירה אינטלקטואלית, לכור היתוך אשר בו התפתחו והתגבשו זרמי המחשבה שנולדו במקומות אחרים.

2. מהם הגורמים שתורמו להפיכת בגדד למרכז תרבותי?

מוקדי התרבות היו ערי עיראק- שלהן היה תפקיד גם בפעילות תיאולוגית ומשפטית. בתהליך זה נודעה חשיבות מכרעת לשני גורמים: חצר הח'ליפים מצד אחד, ושכבת פקידי המנהל הכותאב מצד שני.

- **הצר הח'ליפים-** החצר יצרה כוח משיכה למשוררים, שהתקשו להתקיים ללא חסדי החצר ויכלו לקבל מענקים ומלגות בזכות שירי השבח שכתבו, גם אם לא אהבו את סגנונה של החצר.
- **הכותאב-** 'מזכירים', נושאי המשרות במשרדי הממשל והמינהל של בית עבאס- מעורים במעמד הבורגנות העירונית, אך הייתה להם רוח צוות וגאווה מקצועית משלהם. הם שאפו להתבלט בקרב חבריהם וגם להתגאות בידיעותיהם. הם החזיקו את המפתחות לקופת האוצר. שאר המעמדות לקחו חלק בחיי התרבות, אך לא היו שותפים בעיצובם ובכיוונם.
- **אידיאל האדב-** בין סוגי היצירה הספרותית צמחה בתנאים המתוארים תפסו מקום ראשון "מדריכי סגנון" מהם שאבו הכותאב את הידע הלשוני- ספרותי הדרוש לעבודתם, ליקוטי ידיעות אנציקלופדיות בהן כונס הידע הנדרש ל'איש תרבות משכיל' הורכב מיסודות התרבויות ההלניסטיות האיראניות, הערבית והמוסלמית, אשר בצירוף הח'דית והשירה היוו את התרבות החדשה הקרויה אדב.
- **בגדד כמרכז בינלאומי מוסלמי-** עקב היותה עיר בירה ומרכז מסחרי, עולם תרבותי חדש נוצר בה. בעקבות כיבושיהם התוודעו הערבים לאוכלוסיות ותרבויות חדשות, עשירות ומגוונות. שליטים כמו הארון אל- רשיד (786-809) התעניינו בתרבויות חדשות וחצרותיהם נפתחו בפני אנשי המדע שלרשותם הועמדו התנאים הדרושים לעריכת מחקריהם ולפרסומם. הם ייסדו בתי מדרש לתרגום ספרי חכמה ומדע של היוונים לערבית ואלה פעלו באופן אינטנסיבי כמאה וחמישים שנה (750-900) בזכות מתרגמים אלו נפתח בפני המוסלמים אשנב לתרבויות אותן לא הכירו. חלק מן התרגומים נעשו ישירות מיוונית וחלק מסורית.

- **בגדד כבסיס לייצור נייר-** שתורם לנושא התרגום והספרים.

3. אלו מרכזי פעילות תרבותית התקיימו בבגדד? "בית החוכמה" בתי הספר, המסגד, לימודי בלשנות, תיאולוגיה נערכו בבית המורה בסמוך לביתו או ברחוב; חנויות, כיכרות, אכסדרות שערים, חנויות, ויכוחים ותחרויות בין מלומדים נערכו בחצרות השליטים ובבתי הווזירים.

4. מהם תחומי הידע שפרחו בבגדד? כיצד תרמו חכמי בגדד לתחומי הידע השונים?

"בפברואר 1258 נכבשה העיר (בגדד) על ידי המונגולים, והכיבוש לוה במעשי רצח וביזה. הספרייה הגדולה של העיר "דאר אל חכמה" נהרסה כליל, ואינספור כתבי יד בעלי חשיבות עצומה אבדו לעולם. לפי העדויות, השחיר נהר החידקל מן הדיו של הכתבים שהושלכו לתוכו"

³⁰ שם, ע' 153

(ספר הלימוד עמ' 93)

לקריאה נוספת

א. כאהן, קלוד, האיסלאם, מלידתו עד תחילת האימפריה העות'מאנית (דביר, 1995) עמ' 152-168.
Gaston Wiet, Baghdad: Metropolis of the Abbasid Caliphate, University of Oklahoma Press, 1971, chapter 5.

הקהילה היהודית בבגדד**א. הפעילות הכלכלית של היהודים בח'ליפות (שיעור)**

1. מהם הגורמים שתרמו לפעילות הכלכלית של היהודים בערים המוסלמיות?
הגורמים שתרמו לפריחה הכלכלית ופריחת המסחר בח'ליפות המוסלמית תרמו ועודדו פעילות מסחרית גם מצד היהודים. בהקשר זה הודגשו הגורמים הקשורים ליהודים בלבד.
- יצירת יחידה כלכלית אחת גדולה שהשתרעה בין הים התיכון לאוקיינוס ההודי שנבעה מקיומה של ח'ליפות מוסלמית בעלת תרבות מוסלמית. הדבר אפשר ניידות של סוחרים וזרימה של סחורות רעיונות וידע טכני. במרחב הגיאוגרפי והתרבותי צמחו ערים ואזורי חקלאות והתאפשר מסחר בינלאומי. הקשרים בין הקהילות היהודיות במרחב המוסלמי הקל על המסחר שניהלו היהודים.
- המעמד המשפטי של היהודים כ"בני חסות" לא גרם להטלת הגבלות על פעילותם הכלכלית. היהודים חיים ופעילים בתוך המסגרת הכלכלית הלא - יהודית ומתוך מגע הדוק עימה. אמנם חלות עליהם הגבלות כמו מיסוי על מסחר והם נעדרו מתחום ייצור הנשק, שנאסר עליהם על פי "תקנות עומר", אך במציאות, חלק מן הגבלות הללו לא קוימו או נעקפו. גם מנהיגי קהילות עסקו במסחר.³¹
2. אלו מקצועות ותחומי עיסוק אפיינו את היהודים?³²
בהקשר זה יש להזכיר את נטישת החקלאות כעיסוק מרכזי עיקרי של היהודי והמעבר לעיסוקים עירוניים.

1. "בנקאי החצר" - מיהם? מהם המאפיינים העיקריים של תחום עיסוקם? מה היה מעמדם בתוך הקהילה היהודית?

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, ע' 86.
- ב. בן-ששון, חיים הלל, תולדות ישראל בימי הביניים, הוצאת דביר, ת"א, תשל"א) כרך שני, עמ' 17-19, 25-31.
- ג. כהן, מרק, ר., בצל הסהר והצלב היהודים בימי הביניים (אוניברסיטת חיפה, זמורה-ביתן, 2001) פרק 146-165.

³¹נהוראי בן נסים, בן המאה ה-11 שהיה בדרך כלל "החבר", ה"רב", ו"גדול הישיבה", שפסק בעייני הלכה והיה מן הדמויות הציבוריות המרכזיות בזמנו, ידוע כסוחר פעיל מאד, כך גם לגבי המשורר ר' יהודה הלוי, ראה מעיל תשבץ, ע' 90-110.

³²על פירוט תחומי העיסוק ראה את התרשים במוקד הלימוד: "העיסוקים הכלכליים של היהודים בערים המוסלמיות", עמ' 9.

ד. פרנקל מרים, "על כלכלה ועסקים", בתוך מעיל תשבץ, עם ועולם, חלק שלישי (האוניברסיטה העברית המכון למדעי היהדות, ת"ל, משרד החינוך) עמ' 90-110.

ב. מוסדות ההנהגה העצמית של היהודים כביטוי לאוטונומיה יהודית: ראש הגולה, הגאונים תחומי פעילותם והשפעותיהם על היהודים בעולם המוסלמי (4 שעורים)

כיבושי האסלאם מסמנים תחילתה של תקופה חדשה בתולדות עם ישראל, שבה גובשו ונקבעו דפוסי החיים של כתשעים אחוז מן העם היהודי. תקופה זאת זכתה לכינוי "ימי-הביניים", אך הכינוי המדויק יותר הוא "תקופת הגאונים" (6-11), תיארוכה של התקופה נקבע על פי איגרת הרב שרירא גאון בה פירט את תולדות הגאונים.

כ"בני חסות", אשר שילמו את מס הגוגולת, והכירו בעליונות האסלאם, נהנו היהודים מחופש קניין, מהגנה, ובעיקר מאוטונומיה. השלטון המוסלמי לא גילה כל רצון להתערב בנעשה בקהילות, והקהילות ידעו לנצל זאת. בעקבות כך צמחה בעולם המוסלמי מערכת של קהילות, שקיימו ביניהן יחסים שוטפים. בכל קהילה היה בית-דין של הקהילה, שהיה בקשרים עם בתי-דין אחרים בקהילות אחרות. כמו כן התקיימה תכתובת רצופה בין הקהילות.

מוסדות ההנהגה, שפעלו בבגדד היו ראש הגולה, שתי הישיבות סורא ופומפדיתא ושני הגאונים שעמדו בראשן.

1. מהם העקרונות שהנחו את מבנה ההנהגה במסגרת האוטונומיה היהודית? היררכיה, הורשה, גדולה בתורה.

היררכיה: ההנהגה היא בעלת מבנה היררכי-פירמידה גיאוגרפית ששני קדקודיה מצויים במזרח, סמוך למרכזי החליפות המוסלמית, בארץ-ישראל ובבבל³³. בפריפריה הגיאוגרפית שבסמוך לקדקודים היו מצויות קהילות שהיו כפופות למרכזים. כל אחת מן הישיבות וראש הגולה שלטו על שטחי "הרשות". מערכת הקשרים שבין ראשות הרשות, שבראש הפירמידה ההיררכית, לבין הקהילות הנתונות למרותה ולסמכותה, נקראה אף היא רשות. "הרשות" הגדירה הן את הסמכות של ישיבות בבל וראש הגולה על שטחי "שלטון" והן את כפיפות הקהילות להנהגה. ראשי הרשות קיימו קשרים מגוונים עם הקהילות: מינוי דיינים לקהילות, משלוח תשובות לשאלות הקהילות, תשלום מס שנתי ע"י בני הקהילה למוסד ההנהגה בנוסף למס הגולגולת.

הורשה (ייחוס) - העיקרון בא לידי ביטוי בייחוס הנדרש מראש הגולה ומשני הגאונים כמו כן מתבטא העיקרון בסדר הישיבה בישיבות עצמן.

גדולה בתורה - פרשת מינויו של הרב סעדיה גאון לגאון ישיבת סורא, בגלל גדולתו בתורה ולמרות העדרו של הייחוס המתאים מעידה על כך.

2. מהי הלגיטימציה, ההצדקה, לסמכותם של מוסדות ההנהגה היהודית? סמכות המנהיגים קשורה לאחד מן השלושה - התורה, כוח השלטון והרעיון המשיחי.

³³ המרכז בא"י איננו מהווה נושא לדיון בהקשר זה, אך אין להתעלם מהצגת עצם קיומו. הנושא עולה שוב בעת הויכוח בין רס"ג למרכז בא"י על לוח השנה.

- **התורה** - מינוי ראש העדה היה גם בחירה של מגלמי התגשמות ערכי התורה.
- **כוח השלטון** - המינויים היו פרי החלטה של עדת המיעוט, היהודים, שהובאה לידיעת השליט באמצעות יהודים מקורבים אליו ואושרה על ידו. כתבי-מינוי דומים ניתנו גם לראשי העדות הנוצריות בארצות האסלאם.
- **הרעיון המשיחי** - השאיפה לשיבה לבית דוד, לירושלים, לבית המקדש, לכהונה ולסנהדרין. הדבר בא לידי ביטוי בייחוס הנדרש מראש הגולה, ביחס אליו מצד הקהילה ובשמות שהוענקו למוסדות בישיבות: "סנהדרין גדולה", "סנהדרין קטנה".
- 3. **מהם מוסדות ההנהגה העצמית של היהודים?** יש להתייחס למוסדות ולבעלי התפקידים הבאים: ראש הגולה, הישיבות, הגאונים, סנהדרין קטנה, סנהדרין גדולה, "ראשי כלה", אב בית דין. בהקשר לכל אחד מהם יש להכיר את שמות התפקידים והמוסדות, דרך המינוי, ההרכב ותחומי הפעילות.
- 4. **כיצד מבטאים מוסדות ההנהגה היהודית בבגדד את האוטונומיה של היהודים תחת שלטון האסלאם.** הקהילה היהודית בערים המוסלמיות נחשבה ליחידה אוטונומית ושונה מקהילות אחרות במבחינה משפטית מבחינת **בחירת הנהגתה**, מבחינת **סגנון חייה** וכן **בתודעת חבריה**. היא חייתה על פי מחזור קבע של ימי השבוע ושבתות, ימי חול וימי חג, אשר קבעו את סדר החיים את קצבם ואת משמעותם. יש להזגים הכללה זאת בעזרת דרך המינוי ובעזרת תיאור סמכותם של בעלי התפקידים העיקריים של ההנהגה היהודית.

הערות דיסקטית – לצורך הוראה משמעותית של הנושא:

- יש ללמד גם לפי 'מעיל תשבץ', עמ' 45-38.
- יש לנתח את קטע המקור: "על ראש הגולה" ערים וקהילות עמ' 87.
- רצוי לדון במפה מס' 16 בספר הלימוד, עמ' 89.
- מומלץ להביא דוגמא אחת לשו"ת, למשל מתוך 'מעיל תשבץ' עמ' 95-96.

לקריאה נוספת

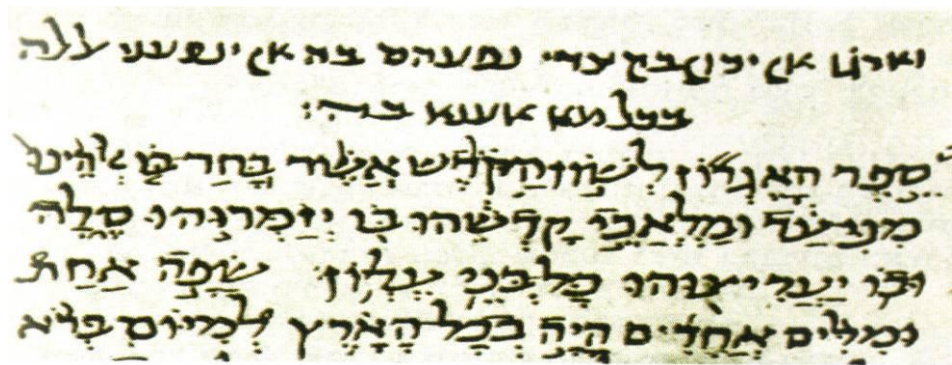
- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 86-90.
- ב. ברודי, ירחמיאל, רב סעדיה גאון (מרכז זלמן שזר, ירושלים, 2006) עמ' 9-34.
- ג. ברקת, אלינוער, תקופת הגאונים, פרק ה- מרכזי ההנהגה המסורתיים: 1. בבל אתר תולדות <http://toldot.cet.ac.il>
- ד. בן ששון ח.ה., תולדות עם ישראל בימי הביניים (דביר, תל-אביב, 1969) עמ' 47-55.
- ה. בן ששון, מנחם, "ההנהגה העצמית של היהודים בארצות האסלאם במאות ה-7 עד ה-12: ג. המערכות הסטטיות - ההנהגה המרכזית הקדושה ואזורי רשותה", אתר תולדות.
- ו. פרנקל מרים, עורכת, מעיל תשבץ (האוניברסיטה העברית, ת"ל, ירושלים, תשס"ח), עמ' 38-46.

ג. רס"ג – אישיותו הגותו ותרומתו להגות היהודית, דרכי התמודדותו עם
הבעיות שהעסיקו את היהודים בגולה בימה"ב, הפולמוסים בהן היה מעורב
(שני שיעורים)

נאמר על הרב סעדיה גאון: "אינו מתיירא מאדם בעולם ואינו מסביר פנים לשום אדם בעולם מפני
רב חכמתו... ויראת הטאו" (סדר החכמים וקורות הימים).

1. קורות חייו, ומאפייני אישיותו- רצוי להתייחס להיכרותו עם המרכז בא"י, העדר הייחוס הנדרש
למינויו כגאון ישיבת סורא, הגורמים שהביאו למינויו כגאון ישיבת סורא.
2. באלו תחומי ידע רב עסק הרב סעדיה גאון? התייחסות לספריו בתחומי הידע השונים ומטרות
כתיבתם.

בתחום הלשון: האגרון-ספר האוגר בתוכו את שורשי המילים. בנעוריו חיבר רס"ג פיוטים ולכן החליט
לחבר את המילון העברי הראשון בגיל 20. בספר הופיעה הקדמה בשפה תנ"כית צחה בה הסביר רס"ג את
כללי הדקדוק של השפה העברית, וביקש מבני עמו לגאול את לשון הקודש מחרפת השכחה. "ספר צחות
הלשון"- ספר דקדוק בן 12 חלקים. בין ספרי הדקדוק הראשונים בשפה העברית.

העמוד הראשון מכתביד של הקדמת האגרון

מתוך האגרון של רס"ג צילום המהדורה המדעית של האגרון מתוך מאמרו של פרופ' אהרון דותן, "סעדיה גאון- בלשן
מחדש".

אסטרונומיה- חיבור "ספר המועדים" ובו חשיפת השיטה לחישוב עיבור השנה, לבניית לוח השנה
היהודי.

בתחום הדת- תרגום כתבי הקודש לערבית בצירוף פרוש מפורט ובהיר. כדי שיהודים יוכלו לקרוא
במקרא ללא קושי ולהבין את הכתוב וכדי להכיר את יסודות היהדות; וכן כדי לחשוף את המקרא בפני
המשכילים הערבים כדי שיעמדו על מקורו הנכון. עריכת סידור תפילה- "ספר מאסף לכל התפילות
והברכות"- מתוך רצון לקבוע נוסח אחיד לכל מרכזי היהודים, בעריכת הסידור נקט בדרך של פשרה בין
הנוסחים השונים. בסידור כלל גם את פיוטיו.

פילוסופיה- "ספר האמונות והדעות"- בו מוסברים בו עיקרי האמונה היהודית הדתית הרציונאליסטית.
הספר מושפע מתנועת המועתזלה הערבית והפילוסופיה היוונית. מטרתו היתה להביא טיעונים רציונאליים
להוכחת אמיתות התורה שבכתב ובע"פ, וכן ללחום בשיבושים שרווחו מריבוי הדעות בזמנו.

3. מהם מאפייניה העיקריים של הגותו על פי ספריו? "בחיבוריו ניכרים רישומי התסיסה הרוחנית והחברתית שביהדות באותו פרק זמן. אף חרותים.. קווי הפולמוס הפילוסופי והדתי שהיה רווח בין הדתות וההשקפות השונות בחברה המשכלת והמעורבת של בגדד במחצית הראשונה של המאה העשירית".³⁴

4. מה היו דרכי התמודדותו של רס"ג עם הבעיות שהעסיקו את זמנו? , נטישת השפה העברית, שאלת הגלות, המאבק בקראים. להלן קטעי מקור שעשויים להמחיש את הנושאים:

- על נטישת השפה העברית מתוך מהדורה שנייה (בערבית יהודית) וראשונה (בעברית) של ספר האגרון:

"ראיתי שרבים מבני ישראל אינם בקיאים בצחות לשוננו הפשוטה, ועל אחת כמה וכמה בחלקים) הקשים שלה, וכאשר הם מדברים הרי מלים רבות שגויות, ... עד שהמקרא עצמו נהיה להם כמאמר סתום וכדיבור שאינו מובן. ...

על כן נאלצתי לחבר ספר שבו אקבץ את רוב המלים בשני קבצים: הראשון צירוף כל שם שראשיתו אל"ף זה לזה, וכן כל שם שראשיתו בי"ת זה לזה, וכן גימ"ל ודל"ת ושאר האותיות; והשני קיבוץ כל חרוזה באל"ף למקום (אחד), וכן כל מילה שסופה בי"ת וכל החרוזות בגימ"ל ...עד סוף האותיות. כדי שייקל לאחוז בכל ולשמרו (בזיכרון) וכדי שתישמר בכך הלשון (על מילותיה) הקשות והפשוטות. ... וציפיתי שזה יספיק לדורש, והוא שיקח מן היסוד הראשון מה שהוא מתאים ביותר לחפצו ויבנה עליו דיבורים ויסיים את החרוז במה שמתאים לכוונתו זו".

...ויכתב האוגר את הספר הזה להיות לחוכמה לכל עם ה' לכל יודעי דת ודין; ויכן אותו לחוד חידות, למשל משלים, ולהכין כל מתכונת, ולחרוז כל מחרוזת, אשר יערכו בו הפורטים... שוח ישיחו בו עם אלהינו בצאתם ובבואם, ובכל משלח ידם, ובחדרי משכבם, ואל עולליהם...". (מתוך ירחמיאל ברודי, רב סעדיה גאון, ע' 92-93)

- על תפיסת הגלות: תחושת הגלות של רס"ג הייתה חריפה ומרה. ב'בקשה' שחיבר בערבית התפלל: "יהי רצון מלפניך ה' אלוהינו שיהא הקץ הזה קץ תכלית לשבני עמך בית ישראל ועד סוף לגלותינו ולאבלנו.. כי משך עלינו השעבוד וארך עלינו עול המלכויות. והננו בכל יום הולכים ודלים; נמעטים ברבות הזמנים, ונצערים בסגות השנים...אתה ה' חשבת לצרוף סיגנו ולהסיר בדילנו ולהתם את טומאתינו ממנו. על כן הגליתנו ובגויים זריתנו ובשאון מי המלכויות צללנו וכהיתוך כסף בתוך כור, באישם כן נתכנו".

- על מאבקו בקראים- זהו מאבק עקרוני על הגדרת גבולות הזהות היהודית ועל ביסוס מעמד הגאונים כפוסקי הלכה.

³⁴ בן ששון, 66.

5. מהם הפולמוסים בהם השתתף רס"ג? שניים מן הפולמוסים בהם השתתף הם בנושאים עקרוניים: הפולמוס על עיבור בלוח השנה עם המרכז בא"י; הפולמוס עם הקראים. הפולמוס השלישי עם ראש הגולה דויד בן זכאי הינו פולמוס בעל אופי פוליטי-אישי יותר.

- הפולמוס על עיבור השנה עם הגאון בן מאיר מהמרכז בא"י על עיבור השנה מהווה דוגמא למתח בין שני מרכזי היהדות תחת שלטון האסלאם- א"י ובבל.
- הפולמוס עם הקראים ומנהיגם ענן, נבע מכך שקידשו את התורה שבכתב, וכפרו בתורה שבע"פ, ובכך הציבו איום על היהדות הרבנית. לתפיסת רס"ג לא ניתן לבסס חיים יהודיים על המקרא במנותק מן המסורת המתלווה אליו. בתורה קיימים ציווים כללים שפרטיהם, חסרים בלי מסורת קשה לבצעם.

6. שאלה לסיכום הנושא: האם מגשים רס"ג באישיותו ובתחומי פעילותו את אידיאל האדב.

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 92-90.
- ב. אילן, נחם, "רב סעדיה גאון דמותו ומשנתו", תולדות, <http://toldot.cet.ac.il/movies>, הרצאות מצולמות.
- ג. בן ששון ח.ה., תולדות עם ישראל בימי הביניים (דביר, תל- אביב, 1969) עמ' 71-65.
- ד. ברודי, ירחמיאל, רב סעדיה גאון, (מרכז זלמן שזר, ירושלים) פרקים: 1, 3, 5, 8.
- ה. פרנקל מרים, עורכת, מעיל תשבץ (האוניברסיטה העברית, ת"ל, ירושלים, תשס"ח), עמ' 134-140.

7. יחסי יהודים- מוסלמים בבגדד: מתיחות והשפעות תרבותיות (2 שיעורים)

"באימפריה המוסלמית היהודים חשופים לדת האיסלאם, לפילוסופיה הערבית, לשפה הערבית, למדע המתפתח ולסדרי השלטון באימפריה. מפגש זה יצר תנועת התחדשות עצומה ביהדות כשנפגשו והתעמתו הרעיונות העומדים בבסיס התפיסות היהודיות עם סביבתן האיסלאמית. האיסלאם לא ביקש (למעט תקופה אחת באמצע המאה ה- 12) להפוך את יהודי האימפריה למוסלמים והיה מוכן לסבול אותם בשטחיו כיהודים, בתנאי שמעמדם השפל לעומת המוסלמים לא ישתנה"³⁵.

החשיפה לתרבות החדשה שינתה את הלכי החשיבה בקרב היהודים: מצד אחד היא זימנה את העשרת העולם התרבותי היהודי במאפייני התרבות החדשה ביניהם: רציונאליזם, הלשון הערבית, ותחומי מחקר החדשים. מצד שני – היא הציבה אתגר לאנשי האליטה היהודית כיצד לשלב בין שני העולמות, ולהיאבק על נפש מאמינים "פשוטים" יותר, שנמשכו אחר התרבות החדשה או הרגישו נחיתות לעומתה.

1. אלו השפעות תרבותיותם התקיימו ביחסים בין יהודים למוסלמים בבגדד?

³⁵שמחה גולדין, תהליכים מרכזיים בחיי היהודים בימי הביניים, תולדות, מט"ח

א. **אימוץ הלשון הערבית ויצירת הערבית יהודית** מסמכי הגניזה מעידים על מהפכת התקשורת שחלה בעולם היהודי לאחר כבושי האסלאם. בתקופה זו בה חי רוב העם היהודי, 90% תחת שלטון האסלאם, הערבית הפכה לשפת אם של רוב היהודים. המנהג לכתוב ערבית יהודית באותיות עבריות פשט בכל המרחב האסלאמי. מכתבים, חוזי חכירה וחוזי מכירה, שטרות, שירי חול נכתבו בערבית באותיות עבריות. מתוך כבוד לאות העברית החילו היהודים את מנהג "הגניזה" על כל טקסט שנכתב באותיות עבריות בין שהלשון עברית או זרה, בין שהטקסט הוא קדוש או ענייניו חולין.

ב. **אימוץ תחומי דעת חדשים ע"י היהודים** - היהודים שחיו בארצות האסלאם אימצו את השפה הערבית ובעקבותיה גם תחומי דעת שאינם יהודים מקוריים, אלא פרי ההגות היוונית או הערבית. אימוץ השפה הערבית ובעקבותיה תחומי דעת חדשים היה כרוך גם באימוץ דרכי חשיבה חדשות ובספיגה של ערכי התרבות הסובבת, למשל:

- התקדמות של חקר הלשון העברית בעקבות המפגש בין הלשון העברית והלשון הערבית. היהודים למדו מן הערבים להעמיד במרכז עיונם את לשון כתיב קודש: כשם שהערבים ייחדו מחקרים חשובים ללשון הקוראן כך ייחדו היהודים עיונים ומחקרים ללשון התנ"ך. הם גם כתבו ספרי דקדוק לפי מתכונת ספרי הדקדוק של הערבים, לדוגמא כתיב רס"ג בתחום הלשון.
- עיסוק בתחום האסטרונומיה רווח הן באסלאם לצורך קביעת הכיוון המדויק בשעת התפילה למכה והן לשם קביעת תחילת חודש הרמאדן, וביהדות לקביעת לוח השנה.
- אימוץ הלכי רוח פילוסופיים ורציונאליסטיים של תנועת המעתזלה למשל ע"י רס"ג בספרו "אמונות ודעות".

2. אלו מפגשים בחיי היום-יום התקיימו בין יהודים למוסלמים?

ברוב ערי האסלאם הים-תיכוני המיוצגות בגניזה, כמעט ולא מופיעים רבעים יהודיים, במשמעות של מחוזות בלעדיים ליהודים. מרבית היהודים חיו בעריהם במקבצים לא סמוכים, כך שהיו שכונות רבות שהיו מאוכלסות בעיקרן יהודים, אך לא הייתה כמעט שכונה שחיו בה אך ורק יהודים. המשפט האסלאמי התיר לבני חסות להתגורר בקרב מוסלמים, והנימוק לכך היה שאלה האחרונים יוכלו לגלות את היופי המצוי באסלאם לשכניהם הלא-מוסלמים. האפשרות שמוסלמי ישכיר או ימכור מקום מגורים לבני חסות (פן יבצעו מעשים של עבודת אלילים, יאכלו בשר חזיר, ישתו יין וכיוצא בזה) לא נתקבלה בעין יפה, אך לא נאסרה באורח מוחלט.

קרבת המגורים הביאה לעתים תכופות לחיכוך בין יהודים לשכניהם המוסלמים סביב מנהגים ונימוסים שונים. אין לראות בהן ביטויים לעוינות בין-דתית גסה. אלה ביטויים אופייניים לקלות הרבה שבה התקיימו הקשרים החברתיים ההדדיים בין יהודים למוסלמים באסלאם של ימי-הביניים.

המזיגה של יהודים ומוסלמים בסביבת המגורים שלהם הייתה המשך של מעורבותם בכיכר השוק, מקום שם קשרים של אמון הדדי ושיתוף פעולה כלכלי בין בני דתות שונות בהחלט לא היו תופעה יוצאת דופן.

3. האם התקיימה מתיחות ביחסי מוסלמים-יהודים בבגדד

- כיצד השפיעו האמונות המשיחיות שפרחו בדתות השונות במאה ה-10 ("שנת האלף", ביאת האימאם הנסתר) על היחס ליהודים?
- כיצד התייחסו בני הסיעות השונות באסלאם (שיעים, סונים, בויהים) אל היהודים בבגדד?

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד ערים וקהילות, עמ' 91
- ב. כהן, ר. מרק, "היהודי תושב העיר", בצל הסהר והצלב: היהודים בימי הביניים (כנרת זמורה ביתן, דביר) עמ' 188-197.
- ג. פרנקל מרים, עורכת, מעיל תשבץ (האוניברסיטה העברית, ת"ל, ירושלים, תשס"ח), 79-81.
- ד. בן ששון, מנחם, "ההנהגה העצמית של היהודים בארצות האסלאם במאות ה-7 עד ה-12: ג. המערכות הסטטיות - ההנהגה המרכזית הקדושה ואזורי רשותה", אתר [תולדות](http://toldot.cet.ac.il) [/http://toldot.cet.ac.il](http://toldot.cet.ac.il)

א. העיר פראג

גורמים שתרמו וגורמים שעיצבו את התפתחותה של פראג עד המאה ה-16 (שיעורים)

1. מהם השלבים המרכזיים בצמיחתה של פראג עד המאה ה-16? ומהם התמורות שחלו בה? מומלץ לסכם את התמורות בטבלה על סמך עמודים 96-97, עמ' 111 בספר הלימוד.

תמורות בהתפתחותה של פראג עד המאה ה-16

שלבים	תמורות בתחום הפוליטי	תמורות בתחום הכלכלי	תמורות במבנה העיר	תמורות הדתי	תמורות בתחום התרבותי	תמורות בתחום הדמוגרפי
מאות 9-10						
מאות 11-13						
מאות 14-15						

2. מהם הגורמים שעצבו את התפתחותה של פראג עד המאה ה-16? יש לשים לב לכרונולוגיה.

א. מתח תרבותי, כלכלי חברתי, בין גרמנים ב"עיר החדשה" לבין הצ'כים שישבו ב"עיר העתיקה" הרקע למתיחות הוא תחרות כלכלית; מאבק תרבותי לגבי השפה השלטת: צ'כית או גרמנית; ומתיחות דתית שכן הכנסייה הקתולית יוצגה בפראג ע"י גרמנים. המתח בא לידי ביטוי באוניברסיטת קארל, לאחר חתימה על הצו של "קונטה הורה" שנתן עדיפות לאומה הצ'כית, ובא לידי ביטוי בעזיבת הסגל והסטודנטים הגרמנים את פראג וייסוד אוניברסיטת לייפציג.

ב. התסיסה הדתית של יאן הוס ותומכיו במאה ה-15 גרמה להחרמתו על ידי האפיפיור ואחר כך להוצאתו להורג. בעקבות כך פרצו מהומות שתחילתן בפראג והמשכן בכל בוהמיה שכללו פגיעה ברכוש ובנפש.

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 96-97, 106-108, 111.
 ב. רמון, אורית " פראג כמרכז דתי", הרצאה מצולמת, אתר תולדות <http://toldot.cet.ac.il/>

ג. הביטויים למרכזיותה של פראג בתחום המדיני, הכלכלי, הדתי, החינוכי – תרבותי (4 שיעורים)

1. מהם הגורמים שתרמו למרכזיותה של פראג בתחום המדיני?
 תולדות העיר פראג מדגימים את המתח המאפיין את היחסים בין העירוניים לבין אדון העיר, המלך. העיר שאפה להתנתק מן הריבון- המלך ולזכות באוטונומיה ואילו אדון העיר שאף לצמצם את כוחם של העירוניים ואת האוטונומיה של העירוניים.

עד המאה ה-16 הייתה חירותה של פראג, כמו של ערים אחרות בבוהמיה, מעוגנת בכתב- זכויות מלכותי. בית העריה הישן של פראג הווה מרכז פוליטי, בית משפט עליון ובית דין לערעורים. בשנים 1518-1528 התמזגו העיר הישנה והעיר החדשה ליחידה אחת חזקה. הדבר עמד בסתירה למדיניותם הריכוזית של המלכים ההבסבורגים כגון המלך פרדיננד הראשון, שפעל להפרדת הערים זו מזו. נוכחותה של חצר המלך בפראג גרמה לעלייה במעמדה המדיני, פיתוח חיי הכלכלה של העיר, אך היא גם ציינה את צמצום האוטונומיה ממנה נהנו העירוניים.

א. פראג : מעיר למטרופולין-מרכז שלטוני של בית הבסבורג: עם תחילת השלטון ההבסבורגי בבוהמיה הפכה פראג לעיר הבירה של ממלכת בוהמיה, שמרכזה המנהלי נמצא בטירה בפראג- מקום מושבם של המושל המלכותי, נציגי המעמדות וגם הקיסר בהגיעו לביקור באזור. מצד אחד תרם פרדיננד הראשון להפיכתה של פראג למרכז מנהלי חשוב של בית הבסבורג, מצד שני דיכוי מרד העירוניים הביא לפגיעה באוטונומיה של העיר.

ב. פראג: בירת הקיסרות של בית הבסבורג בימי רודולף השני – רודולף השני הפך את פראג לבירת הקיסרות, הן בגלל היותה מוקפת ארמונות אצילים והן בגלל ריחוקה מאזורים ריווי מתח דתי. אזור הטירה היה למקום ישיבתם של אנשי החצר והסגל הדיפלומטי.

2. מהם הגורמים שתרמו למרכזיותה של פראג בתחום הכלכלי?

בפראג התקיימו התנאים וההתליכים השונים שתרמו להתחזקות הכלכלית של ערים באירופה הנוצרית: עלייה בתוצרת, מהפכה מסחרית, שינויים דמוגרפיים. לגורמים אלה נוסף גם הגורם המדיני, פראג הפכה להיות החל מהמאה ה-16 למקום מושבם של חצר המלך ואחר כך הקיסר.

א. התמקדות בפעילות כלכלית בעקבות מרד המעמדות 1547- העירוניים נענשו על השתתפותם במרד פוליטי, כלכלית ופיסית אל על מנת לא לדלדל את העיר הושבו לתושביה חלק מזכויותיהם, אם כי

- לא הושבה להם האוטונומיה העירונית. אבדן הכוח הפוליטי של העיר גרם לתושבים להשקיע את מרצם בפיתוח הכלכלה, דבר שגרם לעלייה בחשיבות אנשי הכספים והסוחרים בעיר.
- ב. **בתחום הייצור** - כמקום מושב המלך ואחר כך הקיסר תיפקדה פראג כמרכז צרכני חשוב של החצר. בעקבות כך חלה עלייה בביקוש, בייצור, ובתפוקה של תוצרת הגילדות בפראג.
- ג. **בתחום המסחר** - פראג הייתה לתחנה חשובה בערוצי מסחר בינלאומיים. נשמרו קשרי המסחר הותיקים ונפתחו ערוצי מסחר חדשים עם ערי הולנד, צפון איטליה וונציה.
- ד. **בתחום הדמוגרפי** - חל גידול באוכלוסיית העיר ובעקבות כך עלה הביקוש למוצרים, הדבר הביא להתפתחותו של מעמד עירוני חזק, בעיקר של סוחרים, יזמים ואנשי כספים.
- ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 104-105.
3. מהם הגורמים שתרמו למרכזיותה של פראג בתחום הדתי?
- תולדותיה של פראג במאות ה-16-15 מהווים חלק מהמהפכות הדתיות שאפיינו את אירופה: המאבק של תנועות הרפורמציה נגד הכנסייה הקתולית. בפראג, בית הבסבורג נטה לקתוליות ואילו רוב תושבי פראג הצ'כים השתייכו לפלגים הרפורמטורים השונים.
- א. **בנייה ופיתוח של כנסיות ומוסדות דת על ידי שליטיה של פראג** - כגון בניית כנסיית ויטוס הקדוש על ידי קארל הרביעי.
- ב. **הגדרת פראג כארכיבישופות על ידי הכנסייה הקתולית במאה ה-14** - מרכז כנסייתי מנהלי קתולי חשוב.
- ג. **המאבק בין הקתולים לכתות הלא-קתוליות (מאות 15-17)** - פעילותו של יאן הוס והמאבק בין תומכיו והכיתות הלא-קתוליות לבין הקתולים שנתמכו ע"י מלכים ההבסבורגים גרם למלחמות והתפרצויות אלימות בפראג. סיום התסיסה ב-1620 בהוצאת כל הכתות הלא-קתוליות מחוץ לחוק.
- שאלת מסכמת:** כיצד השפיעה התפתחותה של פראג כמרכז מדיני על התפתחותה הכלכלית?
- לקריאה נוספת
- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 97-96, 110-106, 111.
- ב. רמון, אורית "פראג כמרכז דתי", הרצאה מצולמת, אתר תולדות <http://toldot.cet.ac.il>

הביטויים למרכזיותה של פראג בתחום והחינוכי-תרבותי

יסוד האוניברסיטה בפראג 1348 מתוך כרוניקה של התקופה

"בשנת 1398 קארל אדוננו מלך רומי ובוהמיה, נלהב מרוב קנאות לאהבה אלוהית, מלא רגשי חסד לאנשים ונלהב מן ההשתוקקות להאדיר אושרה של הארץ ולפאר את ממלכת בוהמיה שלו, השיג פריבילגיה מכס האפיפיור (קלמנס הרביעי) לכונן אוניברסיטה בעיר פראג. נוסף על כך נתן כמלך בוהמיה זכויות יתירות ללומדים בה. אף הזמין מארצות שונות מורי הוראה בתיאולוגיה, דוקטורים בחוקי הכנסייה ונבונים - דבר, מנוסים ומשכילים במדעים המיוחדים שיחזקו בלקחם את כנסיית האל ואת האנשים במדעים ובאורח חיים.

רצה, שתהיה האוניברסיטה של פראג ערוכה...לפי הנוסח...של האוניברסיטה בפאריס שהמלך עצמו למד בה בשנות בחרותו. דאג, שמורי- הוראה, שקראו הרצאותיהם יקבלו שכר קצוב בתדירות, מדי שנה בשנה. כך נוסדה בעיר פראג אוניברסיטה שלא נמצאה כדוגמתה בכל ערי אשכנז. והיו באים ומתכנסים בה תלמידים מארצות- נכר, כגון אנגליה, צרפת, לומברדיה...ופולין. וכן מארצות שכנות; וביניהם גם בני אצילים ונסיכים. בזכות האוניברסיטה יצא שמה של פראג לתהילה ונודעה בארצות- נכר, עד כדי כך שמרוב המונם של המתלמדים התייקרו החיים במידה יתירה; כל כך התרבו במניין ההמונים שנאספו לכאן ללמוד.

משראה קארל אדוננו, שהאוניברסיטה גדלה להפליא, העניק לתלמידים את בתי- היהודים, והושיב בהם חבורה של מורי- הוראה, שירצו לפני התלמידים ויתדיינו אתם מדי יום ביומו. אף ייסד ספריה למענם, וסיפק את הספרים הדרושים בשפע רב. מורי ההוראה הללו הייתה להם הכנסה ממה ששילמו המתלמדים, ונוסף על כך קיבלו שכר שנתי, לא היה להם כל מחסור".

מעובד על פי זיו, בן ששון, לנדאו, דברי- הימים, ימי הביניים, (יובל, חיפה, תשכ"ג) ע' 119 .
הערה דידקטית: הטקסט מדגים את מאפייני האוניברסיטה של ימי הביניים כפי שנלמדו בפרק הכללי: מניעי המלך בהקמת האוניברסיטה, האוניברסיטה כמוסד כנסייתי, הפריבילגיה שניתן ע"י האפיפיור, מקצועות הלימוד, בעיית המגורים של הסטודנטים, והקשר היהודי לנושא.

שאלות מרכזיות לדיון

1. **מוסדות חינוך של הישועים**- מדוע הוקמו מוסדות חינוך של הישועים בפראג? אלו מוסדות חינוך הוקמו ע"י הישועים בפראג? אלו מקצועות נלמדו? אלו שיטות לימוד איפיינו את הישועים?
2. **אוניברסיטת קארל**- כיצד חולקה אוכלוסיית האוניברסיטה? כיצד באה לידי ביטוי המתיחות הדתית באוניברסיטת קארל?
1. **מוסדות חינוך בפראג**- אלו מוסדות הוקמו ומה היו שיטות הלימוד שנקטו בהם? אלו מקצועות נלמדו?
2. **תרבות בחצרו של רודולף ה-השני**-מדוע כינס רודולף בחצרו אנשי מדע אמנות ומיסטיקה?
3. **תחומי ידע בפראג**- מהם תחומי הידע שפרחו בפראג במאה ה-16? מהם הנושאים העיקריים שהעסיקו את המדענים? מיהם האישים הבולטים בתחומי הידע שפרחו בפראג ובמה עסקו?

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, 111-116.
- ב. זיו, בן ששון, לנדאו, דברי- הימים, ימי הביניים (יובל, חיפה, תשכ"ג) עמ' 119 .

הקהילה היהודית בפראג

א. היחס של השלטון המרכזי ושל תושבי פראג הנוצרים אל היהודים: המעמד המשפטי של יהודי פראג הרקע לגירושים של יהודי העיר והסיבות להחזרתם (2 שיעורים)

השאלה המרכזית לדיון בנושא זה היא: אלו מאפיינים מחיי היהודים תחת שלטון הנצרות בימי הביניים באו לידי ביטוי בתולדותיה של הקהילה היהודית בפראג?

1. מה היה מעמד המשפטי של יהודי פראג? היהודים כ"עבדי האוצר", תחת מרות המלך, צווים מיוחדים המגבילים את היהודים: הגבלות בעיסוק, סימון בגדיהם.
2. מה היה יחס העירונים ליהודים ומדוע?
3. מהן הסיבות לגירוש היהודים מבוהמיה בשנת 1541?

גירוש יהודי פראג – מעובד על פי הוראה שניתנה על ידי המלך פרדיננד לשליחיו ללאנדסטאג-

אסיפת המעמדות (12 בספטמבר 1541)

"מה שנוגע ליהודי פראג ולשאר היהודים בממלכת בוהמיה, הרי הנוצרים מתלוננים עליהם לעיתים תכופות ושולחים לנו עדויות של קטרוג על היהודים. היהודים אמנם מכחישים את הדברים ע"י שליחיהם וטוענים שרבים העידו נגדם בגלל הפעלת עינויים ואחרים מחמת הסתה שהסיתו אותם. ובגלל שמגיעות תלונות רבות כל כך, ובגלל שהריגול של התורכים נעשה על פי רוב בעזרת היהודים, אני מצווה עליכם שתנהלו מו"מ עם נציגי המעמדות של מלכות בוהמיה לשם גירושם של כל היהודים מן הממלכה, אם נציגי המעמדות יחליטו כן. יש לקבוע ליהודים מועד לסדר את ענייניהם ולגבות את חובותיהם, ואחרי כן יצאו בטוחים בחייהם וברכושם, עם נשיהם וטפם מגבולות מלכות בוהמיה ושאר ארצותינו, אם לא יקבלו עליהם את הדת הנוצרית. אין אנו יודעים דרך טובה מזו, שניפטר אנחנו ונתינינו מן הבריות הללו..."

- ההאשמה הנרמזת "עדויות של קטרוג" היא שהיהודים אשמים באסון השריפות שפרצו בבוהמיה בקיץ 1541 והסבו נזקים קשים. להאשמת היהודים בריגול לטובת תורכיה יש מסורת ארוכה. היא מבוססת על תפיסת היהודי כזר בעיני הסביבה. מכאן צמח גם החשד שהיהודים הם בני הברית של אויבי הנצרות כלומר מאמיני האסלאם, שמתחום שליטתם באו, ועימם הוסיפו לקיים קשרי מסחר.
3. מהן הסיבות להחזרת היהודים לעיר? הזקקותו של המלך בעקבות מלחמתו בפרוטסטנטים בגרמניה לסוחרים יהודים לאספקה לצבאו; ירידה בכוחם של העירונים בעקבות מרד המעמדות, יחסו הסובלני של מקסמיליאן השני ליהודים.

4. כיצד התפתחה הקהילה היהודית בפראג למרות הקשיים?

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, 118-119.
- ב. שטיינהרץ, שמואל, "גירוש היהודים מביהם בשנת 1541, ציון, כרך 15, 1950, עמודים 70-88, מופיע גם באתר תולדות, <http://toldot.cet.ac.il>

ב. מבנה הרובע היהודי בפראג, הבהרת המושג גטו (שיעור)

חיי היהודים במרחב גיאוגרפי נבדל הוא ביטוי פיסיו של יחסם לסביבה הנוצרית: הם מקיימים קשרים עם החברה הסובבת, אך הם חיים בנפרד ממנה, מוקפים בחומה. רחוב יהודי או שכונה יהודית הם מביטוייה של האוטונומיה ממנה נהנתה החברה היהודית כקורפורציה. יחד עם זאת יש לציין כי היו יהודים שהתגוררו מחוץ לתחום רחוב היהודים. השאלות המרכזיות לדיון במשא זה:

1. מהם השלבים העיקריים בהתפתחות הרובע היהודי בפראג: מרחוב היהודים ועד להפיכתו לגטו במאה ה-17?
 2. מהו מיקומו של הרובע היהודי בעיר? מהו מבנהו?
 3. מהן הסיבות לקיומו של רובע נפרד ליהודים בתקופות השונות?
- הרובע היהודי נוסד בתחילה ביוזמת היהודים, אשר בחרו לגור יחד מסיבות חברתיות ולצורך שמירת הדת: הרצון להיות קרובים לבית הכנסת ולבית המדרש, הצורך בחנויות לאוכל כשר, מקווה ובתי ספר.
 - החיים בשכונה המופרדת המוקפת חומה ובה שערים הנסגרים בשעות הלילה עד הבוקר נועדו גם להגן על היהודים. "את היהודים שהובאו הושבתו מחוץ לעדה ולמקום מגוריהם של שאר התושבים, למען לא יהיו בנקל למפגע לפרעות ההמון הגס, הקפתי אותם חומה". (הפריבלגיה של היהודים בשפייר 1084)
 - בימי הביניים המאוחרים ובאזורים מסוימים, נטו אדוני העיר להפריד את היהודים משאר העירוניים, גם כדי להכלימם ולבזותם בגלל אמונתם. הגטו נסגר בלילה עד שעות הבוקר, ויש שנאסר על היהודים לצאת מהגטו גם בימי שבת ומועד של הנוצרים.
- ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 49, 51, 101, 119-123,

ג. הארגון המנהלי של המוסדות המרכזיים של הקהילה היהודית בפראג (שיעור)

- השאלות המרכזיות לדיון בנושא זה:
1. מהן הסיבות למרכזיותה של קהילת פראג בקרב יהדות בוהמיה?
 2. אלו קשרים התקיימו בין קהילת פראג לקהילות אחרות בבוהמיה?
 3. מהם תפקידיו של ראש הקהל בפראג? דוגמא לפעילותו של ראש הקהילה למען קהילתו היא- מרכזי מיזל.

4. אלו מוסדות ציבור מרכזיים התקיימו ברובע היהודי?

ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 51, 120.

ד. הפעילות הכלכלית של יהודי פראג, "יהודי החצר" (שעור)

בן העיר פראג שמואל הוגו ברגמן (1883-1975) כותב על עירו פראג: "כך הזכירה לנו כל אבן את חלקנו בתולדות העיר ובאגדותיה. ומן הצד השני של העיר, במזרחה, עומד בית הנכאות של העיר פראג ובו חדר עם סימני-המגן של האגודות המקצועיות היהודיות, וגם הם העידו על מזיגת ההשפעות: בסימן-המגן של הקצבים היהודים נמצא האריה הצ'כי בעל שני הזנבות, וכן במגן המדפיסים היהודים. (פרופ' ש. ה. ברגמן, "קהילת פראג", מחניים, גיליון ק"כ, מרחשוון תשכ"ט)

ח.ה. בן ששון מציין כי מכמה בחינות אין משמעותם של ימי הביניים בתולדות העם היהודי כמשמעותם בתולדותיה של אירופה, ואכן פראג הנוצרית במאה ה-16 מכילה מספר מאפיינים של העולם המודרני-התגבשות האבסולוטיזם, הרפורמות בדת ועוד.

אך מנקודת המבט של תולדות היהודים בפראג, הכלכלה של יהודי פראג במאה ה-16 מדגימה חלק מהמאפיינים שנלמדו במסגרת הפרק הכללי על הקהילה היהודית תחת שלטון הנצרות בימי הביניים. המגמות הכלכליות העיקריות המאפיינות את חיי היהודים הבאות לידי ביטוי בפראג הן: מידת החירות הכלכלית שהוענקה ליהודים הותנתה בקשריהם עם המלך; שאיפתם של העירוניים, ובעיקר של הגילדות והקורפורציות העירוניות להגביל את פעילותם הכלכלית של היהודים; דחיקתם של היהודים מרוב העיסוקים הכלכליים ותיחומם בתוך עסקי החלפנות וההלוואה בריבית. שאלות מרכזיות לדיון:

1. מה מאפיין את חיייה הכלכליים של הקהילה היהודית של פראג? אלו הגבלות כלכליות הוטלו על יהודי

פראג? ומדוע הוסרו?

2. אלו פריבילגיות הוענקו ליהודים העשירים, "יהודי החצר" ומדוע? כיצד תרמו חלק מיהודי החצר

לקהילה היהודית? מדוע בחרו לתרום דווקא בתחומים אלו?

עלייתם של יהודי החצר התרחשה על רקע תהליכים, שאפיינו את אירופה הנוצרית במעבר מימה"ב לעת החדשה, ובעיקר בתחילת תהליך התגבשותו של האבסולוטיזם³⁶. שאיפותיהם של הנסיכים והשליטים הגרמניים לרכז בידיהם את השלטון בארצותיהם, גרם להם לנסות לצמצם את כוחם של האצילים ואת מעורבותה של אסיפת המעמדות בדרך שלטונם. השליטים חיפשו אנשים שישמשו בתפקידים כלכליים ודיפלומטיים; אשר יעשו כרצונם ויהיו תלויים בכל בחסדם, כמו כן שאפו המלכים לפתח את ארצותיהם ולהעלות את הכנסותיהם. חוגים בחצרות המלכים והנסיכים שנתפסו להלך רוח חדש בכלכלה של הערכת הסוחרים, כספם ויוזמתם סייעו אף הם לעליית מעמדם של "יהודי החצר".

בעקבות כך עלה מעמדם של חוג יהודים עשירים, "יהודי החצר" שבלט בזכות קשריו המיוחדים עם השליטים בחצרות גרמניה. החידוש לא היה בתחום עיסוקיהם, אלא בהיקף הגדול של עסקיהם ובכוננות השליטים הנוצריים להשתמש בשירותיהם של יהודים. הדרכים להפוך ליהודי חצר היו מגוונות: החל

³⁶ על כך ראה בספר הלימוד עמ' 95.

מאספקת מצרכי מותרות למלכים ולנסיכים; ובהזרעה ריכזו בידיהם גם שירותים אחרים כגון דיפלומטיה ואף ריגול, הלוואת כספים. לעיתים הם עסקו באספקת ציוד לצבא. מצד אחד היהודים עשו שימוש בקשריהם עם יהודים אחרים, ומצד שני מעמדם המיוחד בחצר השליט איפשר להם לעזור לקהילותיהם. אך השתייכות למעמד "יהודי החצר" היתה כרוכה גם בסכנה גדולה. התלווה לכך הקושי לגבות את תשלום החובות מן האדון, כמו כן השירותיים המדיניים היו מסוכנים ליהודים חסרי זכויות; ועלייתו המסחררת של יהודי החצר הסתיימה לעיתים גם בירידה מהירה (למשל גורל רכושו של מרדכי מייזל).

3. כיצד סייעה מדיניותו של רודולף השני לכלכלת היהודים בפראג? מדוע בחר רודולף לנקוט במדיניות זאת?

4. מה היה יחסם של העירוניים (גילדות וקורפורציות) ליהודי פראג?
 5. מה היו תחומי עיסוקיהם של יהודי פראג? מדוע נדחקו רבים מהם לעסוק בהלוואה בריבית? מדובר כאן בתופעה כללית בחיי היהודים בימה"ב.³⁷

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 120-122.
 ב. בן ששון, ח.ה., (עורך) תולדות עם ישראל (דביר, תל-אביב, 1969), כרך שני, עמ' 92-94, 248.
 ג. ברגמן, ש.ה., "קהילת פראג", מחניים, גיליון ק"כ, מרחשוון תשכ"ט, וגם באתר דעת, <http://www.daat.ac.il/daat>
 ד. זיו, מיכאל, בן ששון חיים ה., יעקב מ. לנדאו, דברי הימים (יובל, חיפה, תשכ"ג) כרך ב', ימי הביניים, עמ' 420-421.

ה. מבנה החברה היהודית בפראג: הקיטוב החברתי בקרב יהודי פראג, עזרה הדדית פועלו של מרדכי-מייזל (שיעור)

הנושאים המרכזיים לדיון:

1. כיצד בא לידי ביטוי הקיטוב הכלכלי בחייהם של יהודי פראג?
 2. כיצד ניסה מרדכי מייזל לסייע לבני קהילתו?
 בהקשר זה מומלץ לנתח את קטע המקור "פעליו של מרדכי מייזל, על פי הספר צמח דוד" מאת ר' דוד גאנז. יש לעמוד על תחומי הפעילות של מייזל, ובמה תרמה פעילותו לשיפור חיי היום-יום בפראג ולשמירה על הזהות היהודית?

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 121-122.
 ב. אברהם כהנא, "תולדות הנדיב ר' מרדכי מייזל ז"ל בן דורו של המהר"ל מפראג", בתוך ד"ר יהודה אריה בלוי, (עורך) הצופה לחכמת ישראל, שנה תשיעית (בודאפשט, התרפ"ה), עמ' 154-155.

³⁷ על נושא ההלוואה בריבית והפער בין המציאות לתודעה ההיסטורית, ראה ספרו של בן ששון, עמ' 17-19.

162. המאמר סוקר את תולדותיו של מייזל ומכיל פרטים מרתקים על חייו ועל פעילותו למען יהדות פראג. מדובר בכתב עת-היסטורי שנסקר ומופיע באתר המכיל ספרים עבריים נדירים: <http://www.hebrewbooks.org>

ו. פראג כמרכז תרבותי יהודי (שיעור)

פראג הייתה העיר הראשונה שנדפסו בה ספרים עבריים, ועל התנ"ך, שנדפס בשנת 1518, אנו מוצאים את מגנה של עיר פראג: שלושה מגדלים והשער הפתוח מתחתיהם. (פרופ' ש. ה. ברגמן, "קהילת פראג", מחניים, גיליון ק"כ, מרחשוון תשכ"ט).

השאלות המרכזיות לדיון:

1. מהן הסיבות לפריחתה של פראג כמרכז תרבותי יהודי בתקופת מקסימיליאן השני ורודולף השני?
 יחס סובלני של השלטונות ליהודים איפשר פריחה כלכלית, השפעת התסיסה הדתית, התרבותית והמדעית בקרב החוגים הלא-יהודיים על היהודים, קיום מגעים בפראג בין יהודי פראג לסוחרים יהודים מהולנד ומאיטליה, הקמת בית הדפוס של האחים גרשון אשר הדפיס ספרים מגוונים הינו ביטוי לפריחה.

2. מהם תחומי התרבות היהודית שפרחו בפראג היהודית בתקופה זאת?

3. כיצד תרמו אישים יהודים בולטים לפעילות התרבותית-מדעית בפראג? רופאים יהודיים, דוד גנו לקריאה נוספת

א. ספר הלימוד, ערים וקהילות, עמ' 122-123.

ב. ברגמן, ש.ה., "קהילת פראג", מחניים, גיליון ק"כ, מרחשוון תשכ"ט, או באתר דעת,

<http://www.daat.ac.il/daat>

ז. המהר"ל מפראג (2 שיעורים)

באמצעות הוראת דמותו של המהר"ל ניתן להדגים את שתי המגמות שרווחו בקרב יהדות מרכז אירופה בשלהי ימיה"ב: מצד אחד מגמת השתלבות בחיי התרבות של החברה הסובבת- על כך מעיד המפגש המיוחס למהר"ל עם הקיסר רודולף השני; ומצד שני אורח החיים של הסתגרות והבדלות היהודים מן החברה הנוצרית בגלל הגזרות והתקנות שהוטלו עליהם. בהגותו מתמודד המהר"ל עם מציאות זאת.

השאלות המרכזיות לדיון הן:

1. אישיותו: קווי יסוד ביוגרפיים- תחנות מרכזיות בחייו עד המינוי לרבה הראשי של פראג; הנושאים המרכזיים בספריו.

2. מהי תרומת הגותו להגות היהודית בימיה"ב? כתיבת ספרים המתמודדים עם שאלות אמוניות ולאומיות- הקיום היהודי בגולה.

3. כיצד התמודד המהר"ל עם הבעיות שהעסיקו את היהדות בימה"ב?³⁸
- המהר"ל העניק למהות הדתית והחברתית של המושג "גלות" משמעות חיובית. בספרו "נצח ישראל" הוא מסביר את נבדלותו של העם היהודי כתופעה נשגבת. מכאן נבעה התנגדותו לשינוי מצב הגלות על ידי עלייה לא"י או השתלבות בסביבה הנוצרית. בהקשר זה מומלץ לנתח את הקטע מתוך "נצח ישראל" המופיע בספר הלימוד בעמ' 124.
4. מהי תפיסתו החינוכית של המהר"ל? ומהם נושאי הביקורת של המהר"ל על שיטת הלימוד?
- א. הוראה הדרגתית של נושאים ברמת קושי עולה-המהר"ל התנגד לסדרי החינוך שבדורו. הסדר המקובל היה שהילדים למדו חומש ורש"י, ומשם עברו מיד ללימוד גמרא ותוספות. לא הספיקו להבין את התלמוד, ועברו לפלפולים וחידושי תורה. המהר"ל דרש לחזור למבנה הלימוד על פי הכתוב במשנה: בן חמש למקרא, בן עשר למשנה, בן חמש עשרה לתלמוד. הוא דרש ללמוד עברית ודקדוק. גם בחינוך המבוגרים הציג את הדרישה ללימוד משנה, וביזמתו נוסדו חברות משניות בכל העולם היהודי. תלמידו ר' יום טוב ליפמן הלר, שפירש את המשנה, כותב כי קהילות קרובות ורחוקות קיבלו על עצמן ללמוד משניות בזכותו.
- ב. התנגדות לשיטת הלימוד של הפלפול-המהר"ל היה בין מבקרי שיטת הפלפול בחדרים ובישיבות. הוא תבע שלא להפריז בפלפול, אלא דווקא לעמוד על הפשטות והבהירות בלימוד כל סוגיה על פי המשנה הפשוטה והברורה; ללמד את הנערים מה שהם יכולים לקלוט- תורה ונביאים בעיקר, וכן דרש שהמלמדים יקפידו על חזרה והסבר בהיר של החומר.
- בשנת 1573 כאשר עבר המהר"ל להתגורר בפראג כאיש פרטי. הוא ייסד ב"קלויז", אחד משני בתי הכנסת המרכזיים של פראג, בית מדרש גדול שבמכוון לא קרא לו ישיבה, כדי להדגיש את שיטתו השונה בהוראה, שדחתה בחריפות את שיטת הפלפול ששלטה בישיבות אשכנז.
- ג. שמירה על הפרדה בין לימודי קודש ללימודי חול- זהו המקור להתנגדותו לספרו של עזריה די רוסי, "מאור עיניים", ומקור ההשפעה על ספרו של דוד גנז "צמח דוד".
- ד. ביקורתו של המהר"ל על שיטת הפסיקה המחייבת – הפסיקה חייבת לדעתו לנבוע מן הדיון התלמודי ולא כפסק הלכה נפרד.

לקריאה נוספת

- א. ספר הלימוד ערים וקהילות, עמ' 123-126.
- ב. איש-שלום, בנימין, "משנתו של המהר"ל מפראג", אתר תולדות, <http://toldot.cet.ac.il>, הרצאות מצולמות.
- ג. זיו מיכאל, בן ששון חיים ה., לנדאו יעקב מ., דברי הימים ימי הביניים, חיפה, תשכ"ג, כרך ב', עמ' 448-449, 453-455.

³⁸ במחקר אף נדונה השאלה האם בתפיסות המהר"ל בנושא הגלות ניתן לראות דמיון לתורות הלאומיות שרווחו באירופה במאה ה-19

